

RS Global

SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE

SOCIAL AND ECONOMIC
ASPECTS OF EDUCATION
in Modern Society

**Proceedings of the
XXIV International Scientific and
Practical Conference**

**Social and Economic Aspects
of Education in Modern
Society**

**Vol.1, December 25, 2020,
Warsaw, Poland**

Copies may be made only from legally acquired originals.
A single copy of one article per issue may be downloaded for personal use (non-commercial research or private study). Downloading or printing multiple copies is not permitted. Electronic Storage or Usage Permission of the Publisher is required to store or use electronically any material contained in this work, including any chapter or part of a chapter. Permission of the Publisher is required for all other derivative works, including compilations and translations. Except as outlined above, no part of this work may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means without prior written permission of the Publisher.

ISBN 978-83-958980-6-8

© RS Global Sp. z O.O.;
© The Authors

**RS Global Sp. z O.O.
Warsaw, Poland
2020**

Founder:
RS Global Sp. z O.O.,

Warsaw, Poland

**Publisher Office's
address:**

Dolna 17, lok. A_02
Warsaw, Poland,
00-773

E-mail:
rsglobal.poland@gmail.com

The authors are fully responsible for the facts mentioned in the articles. The opinions of the authors may not always coincide with the editorial boards point of view and impose no obligations on it.

CONTENTS

MANAGEMENT AND MARKETING

Solomon Pavliashvili, David Gubeladze

THE ECONOMIC CHALLENGES IN TIMES OF COVID-19, CIRCULAR LABOR MIGRATION, THE NECESSITY TO SWITCH FROM A LINEAR TO A CIRCULAR ECONOMY AND BUSINESS OPPORTUNITIES	3
--	---

ECONOMY

Хомидова Маишура Исмаджоновна

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕХАНИЗМА УПРАВЛЕНИЯ ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ СОГДИЙСКОЙ ОБЛАСТИ ТАДЖИКИСТАНА.....	8
---	---

LEGAL AND POLITICAL SCIENCE

K. Kokrashvili

SOME FEATURES OF THE HYBRID MODEL OF CORPORATE GOVERNANCE.....	12
--	----

Pivneva L. N.

MONARCHIES AND REPUBLICS OF THE ARAB EAST IN THE AFTERMATHS OF “ARAB SPRING”..	18
--	----

ART

Hasmik Harutyunyan, Hasmik Matikyan

ONE THE PECULIARITIES OF MODERN MUSICAL FOLKLORE OF SHIRAK.....	23
---	----

PEDAGOGY

Galev E.

PRACTICAL AND APPLIED APPROACH FOR LEARNING GIS IN LANDSCAPE ARCHITECTURE EDUCATION.....	26
--	----

Irina Babich, Zarina Shakirova

MODEL OF FORMATION OF PRE-SERVICE TEACHERS' READINESS FOR TEACHING CHEMISTRY IN ENGLISH.....	29
--	----

PSYCHOLOGY

Borovyńska Iryna

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL OUTCOMES OF COACHING COOPERATION FOR INTERNALLY DISPLACED PERSONS WITH LOW AND MODERATE LEVELS OF LIFE SUCCESSFULNESS.....	35
---	----

Котлова Л. О., Шикурава Н. М.

СТРУКТУРНО-ДИНАМІЧНА МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ ПРАКТИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ.....	46
---	----

Лаас М. В.

СТРУКТУРНО-ДИНАМІЧНА МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ.....	51
---	----

PHILOSOPHY

Тетяна Гуменюк

КУЛЬТУРА ПОЧАТКУ НОВОГО Тисячоліття: УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД.....	56
--	----

PHILOLOGY

Karimova Nodirakhon Abdurashidovna, Aburakhmanov Abdurashid

QUESTIONS AND PROBLEMS OF TRANSLATION OF TECHNICAL TERMS OF TEXTILE AND LIGHT INDUSTRY.....	62
---	----

Nana Kiria

PROPHETIC AND ENIGMATIC IN ZVIAD GAMSAKHURDIA'S POETRY.....	64
---	----

Faizova Feruza Shakirovna

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭКВИВАЛЕНТОВ ПРИ ОБОЗНАЧЕНИИ ТИТУЛОВ ПРАВИТЕЛЕЙ В СТАТЕЙНЫХ СПИСКАХ РОССИЙСКИХ ПОСЛАННИКОВ В СРЕДНЮЮ АЗИЮ XVII В.	67
--	----

THE ECONOMIC CHALLENGES IN TIMES OF COVID-19, CIRCULAR LABOR MIGRATION, THE NECESSITY TO SWITCH FROM A LINEAR TO A CIRCULAR ECONOMY AND BUSINESS OPPORTUNITIES

Solomon Pavliashvili, Doctor of Economics, Professor of Georgian Technical University, Tbilisi, Georgia, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9006-1039>

David Gubeladze, Doctor of Technical Sciences, Professor of Georgian Technical University, Faculty of Agrarian Sciences and Biosystems Engineering, Tbilisi, Georgia, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8332-3694>

DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_conf/25122020/7303

Abstract. To move to a circular economy model in the agricultural sector, EU countries have developed a long-term 30-year strategic development plan, which implies the development of important normative acts and investments in the economy - sustainability of agroecosystems, optimal use of natural resources, protection of environment from the pollution, stimulation of reproduction, etc. - for the transition to a closed cycle of agricultural circular economy. Taking into account the specifics of Georgia's agriculture, it is quite possible to share the experiences of EU countries in terms of intensification of agricultural production, increasing efficiency, access to knowledge, application of modern information technologies.

Keywords: Circular Economy, Agriculture, Business Opportunities, Effective Management, Reproduction, Economy During the COVID-19 Pandemic.

Introduction. The global pandemic COVID-19 is still spreading rapidly and poses a threat to human health and has the greatest negative impact on the process of food demand and supply. The risks of a food crisis are increasing, especially for poor and vulnerable countries. Closing the borders, quarantines, closed markets and delays in trade in general are particularly affecting countries that are severely affected by the virus and food insecurity.

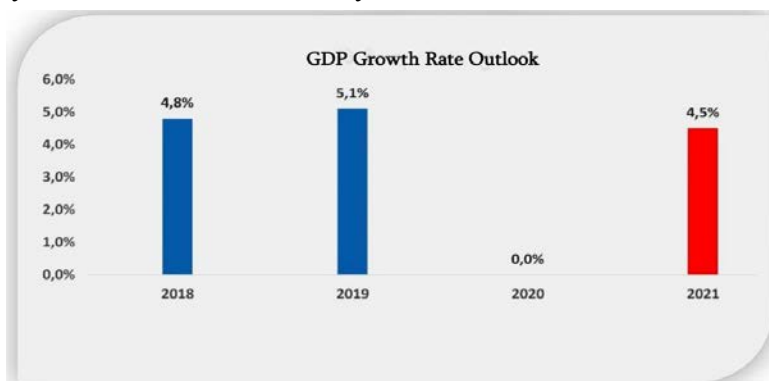

Fig. 1. Georgia's GDP Outlook for 2021

Source: The Asian Development Bank. Asian Development Outlook. April 2020

Even in the most developed countries of the world in the very early period of shift from a linear economy to a circular economy, the effective economic performance of economic entities was influenced by the linear economic approaches, schemes and regulations prevailing between production and consumption: assessment of markets, investment instruments and practices, including financial risks. Today's agriculture is adapted to linear economic models. External factors and existing challenges related to linear business models are not taken into account. It is important to bear in mind that standing on the front line of development and moving to the next step are prerequisite for maintaining sustainability for development. The multifaceted process of globalization is an indicator that shows how the world is developing, making it easier for us to actually define the conditions for adaptation, which requires a high level of public awareness, global thinking and local effective action.

Study Methodology. Circular labor migration for economic effective administration is often promoted as a "Triple Win" proposition, providing benefits to countries of both destination and origin, as well as to the migrants.

The “win-win-win” argument often claimed for managed circular migration schemes relates to:

- responding to labor market needs in receiving countries without issuing permanent residence for migrants;

- without brain drain, reducing irregular migration, and benefiting from remittances, knowledge, and skills transfers;

- improving socio-economic conditions and qualifications of individual migrants. Once the benefits are in place, it is particularly interesting to understand the scale of the benefits.

It is hard to see how Georgian migrant workers act as significant deal winners in circular migration, considering the limited choice of job opportunities. Based on a detailed analysis of both Georgian and EU labor markets, service sphere and agricultural activities were identified as the primary target occupational groups for inclusion in low-paid circular migration schemes.

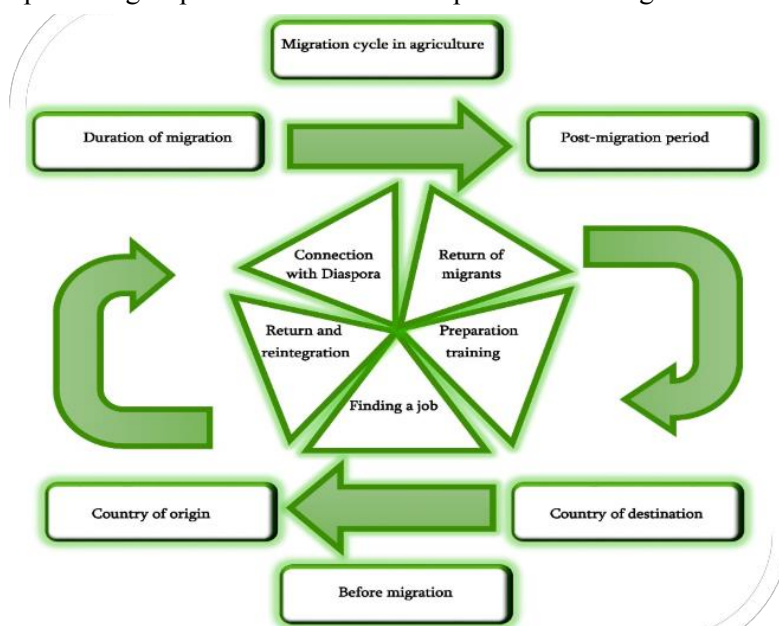

Fig. 2. Circular migration of labor resources

According to the study, the number of employees working in these areas is greater than the number of individuals who are formally qualified for these jobs. In addition, they accumulate considerable work experience and skills, and can be easily retrained to meet the requirements set by European employers. There are also some opportunities for personnel having a diploma for involvement in circular migration. Considering the prioritized target group of migrants, the same study identified the best suited EU destinations for the Georgian labor supply. These countries are Austria, Germany, Belgium, Italy, Slovakia, Slovenia, Hungary, Finland, Sweden, Poland, Malta, and Croatia. It would therefore be important for Georgia to sign bilateral agreements with these countries, making it more likely that the investments sending nations offer for the vocational training of potential migrants is not wasted. The gains of the sending country are very much dependent on the benefits received by the migrants.

The impact of circular migration on the county of origin is rather limited, given the small quotas of legal migration opportunities provided, and the small scale of circular migration programmes, if any, that is unlikely to make a substantial development impact on sending countries facing high unemployment. Georgia cooperates with countries such as Greece, Norway, Sweden, Finland, Lithuania, Spain, Portugal, Estonia, the Czech Republic, Hungary and Ireland within the framework of the bilateral agreement on circular migration. Though, even if all 16 signatories of the Mobility Partnership declaration provide an annual quota for Georgia, the number would be too small to make a significant development impact on the country and will only marginally reduce unemployment. If we take 650 as rough estimate for the quotas given by other signatory countries, similar to France, the total number of annual entries would account to 10,400. Assuming those estimated 10,400 quotas solely address the unemployed (an unrealistic scenario), only 4.2% of total unemployed could benefit from circular migration schemes. Thus, this quota would only affect a few thousand illegally working emigrants, without any further unemployment relief. For the receiving countries, circular migration schemes seem to be extremely beneficial, as the destination countries increase their economic production by filling sectoral labor market shortages with “labor without people”.

Empirical studies on circular migration are scarce due to a lack of statistics. This hinders the understanding of the phenomenon and the measurement of the full costs and benefits associated with circular migration deals, which may affect the sending or host countries' capacity to make informed policy decisions. While developing circular migration schemes is a useful undertaking, the labor market relief such schemes may provide for countries of origin would be too small to truly affect an unemployment problem. Addressing high level of unemployment requires policy measures and strategies aimed at developing the economy to create more and better jobs locally. In order to maximize the benefits of circular migration for the sending country, subsequent efforts should also be taken to provide employment and reemployment opportunities for returning migrants. In many instances returned migrants can bring back improved skills and higher qualifications (gained via training and working abroad), that would benefit the local labor market.

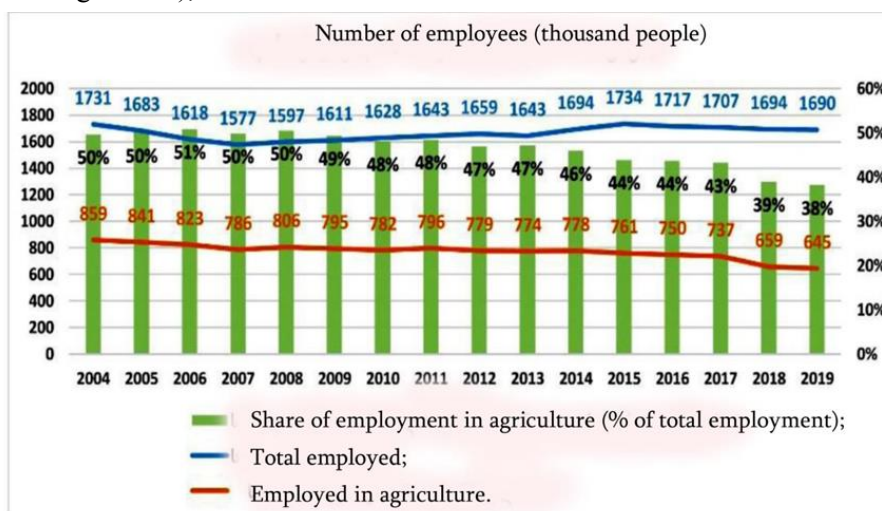

Fig. 3. Number (thousand people) of employees in the country in agriculture sphere
Source: Data of National Statistics Office of Georgia-GEOSTAT

The need to switch from a linear economy to a circular economy.

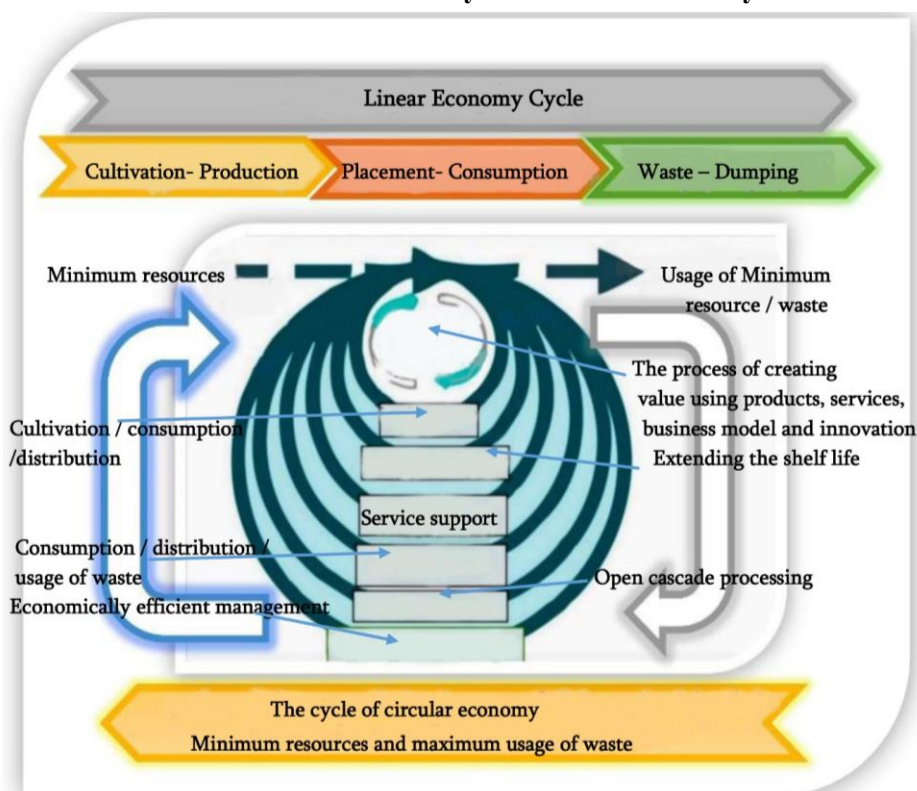

Fig. 4. Scheme of business opportunities of linear economy and circular economy in agriculture

Key Challenges.

- Green growth and sustainable development are one of the major challenges in today's world;
- Today's agriculture is adapted to a linear economic model;
- The financial risk assessment of markets is built on a linear economy. External factors and existing challenges are not taken into account;
- The modern development requirements and move to the next level, which are precondition for maintaining sustainability, must be taken into account;
- The current economic system, the so-called the linear economy operates on the principle "take-consume-throw away" and consumes resources inefficiently.
- The resource scarcity and environmental pollution problems are becoming more acute day by day and the efficient management of limited resources and waste reduction is a significant challenge.

Effective management of agricultural business activities and shift to a circular economy, in particular, the development of concepts and business models relevant to market requirements is an alternative way to the promising development of the agricultural sector and increase the share of agriculture in the country's economy.

Circular Economy Business Opportunities. With effective economic management, when the organizations shift to a circular economy model, they become more sustainable and competitive:

- by identifying and effectively managing current and future impacts, risks and opportunities on the economy, which increases their viability, prevents environmental damage and provides social benefits;
- through the full application of resources and, at the same time, the reducing waste to the minimum (e.g., unused and / or unnecessary raw materials are returned for productive use);
- by strengthening relationships that can be achieved through effective collaboration with the value chain;
- building trust and credibility, which requires increased accountability and transparency;
- using the principles of circular economy as a general scheme for increasing or completely changing consumer value, which is achieved by stimulating learning and innovation and allows the organization to shift to more circular and sustainable activities if this is appropriate.

Analysis and Discussion of Results. The experience of European countries has shown that the organizations' economically effective management has been influenced by the linear economic approaches, schemes and regulations prevailing between production and consumption, because:

- assessment of markets, investment instruments and practices, including financial risk, are adapted to linear models;
- today's production is adapted to linear economic models;
- external factors and existing challenges related to linear business models are not taken into account.

The modern development requirements and move to the next level, which are prerequisite of maintaining sustainability for development must therefore be taken into account. Herewith, we should consider that green economic growth is one of the major challenges facing the world today.

Currently dominant economic system, the so-called the linear economy operates on the principle "take-consume-throw away" and consumes resources inefficiently. As a result, the resource scarcity and environmental pollution problems are becoming more acute day by day and the efficient management of limited resources and waste reduction is a significant challenge.

Circular economy is an alternative to traditional, linear economy, where we use resources as rationally as possible, spend the optimal amount of their value in use, and then, at the end of each cycle of operation, we restore products or raw materials and give them new life.

Sustainable development goals, optimization of resource use, major economic challenges, stakeholder engagement, the risk factors are the key issues to keep in mind when switching to a circular economy.

First of all, the enterprise should determine the expediency of the transition from the existing linear economic management system to the circular economy, the involvement of stakeholders, stages of the transition to circular economy, effective economic management of the enterprise, risks and opportunities.

Auxiliary models for circular economy should also be selected, the basic principles of waste management should be substantiated and prospects for the development of tomorrow's circular cities of enterprises.

The principles of economically effective management for Georgia and the stages of transition to a circular economy should be defined taking into account the UN Sustainable Development Goals 2030 and the preconditions for the transition to the circular economy.

The attitude of the country towards the circular economy should be outlined and the steps to be taken and / or already taken in this direction should be established. The role of local government as a supportive and encouraging structure of the circular economy should be outlined and normatively established.

It is important to take the following measures during the sequential handling of these issues: reduction of the negative impact on the environment, processing and recycling the waste left after consumption.

REFERENCES

1. Pavliashvili S., Dr Dariusz Edward Prasek, Accelerating Transition to the Circular Economy in Georgia, "Moambe" Georgian Academy Press, vol.14, Tbilisi, 2020.
2. Pavliashvili S., Accelerating Georgia's Transition to a Circular Economy, Georgia Today, 1258, 2020
3. Pavliashvili S., The World Economic Crisis The Georgia, The Caucasus & Globalization, Volume 5, Issue 3-4. SWEDEN. 2011
4. Pavliashvili S., Zigzags of inflation in Post-Soviet Georgia, San-Fransisco, 2011.
5. Gubeladze D., Irrigation & Drainage Systems of Georgia and Environmental Protection V International Scientific and Practical Conference "Modern Scientific Achievements and Their Practical Application", International Academy Journal, "Web of Scoular" October 31, Dubai, UAE, 2017.
6. Gubeladze D., Priorities for Agriculture Support Services in the Irrigation and Drainage Areas in Georgia IV International Scientific and Practical Conference "Topical Problems of Modern Science and Possible Solutions" International Scientific and Practical Conference "WORLD SCIENCE" 10(26), Vol.1, October 2017 Multidisciplinary Scientific Edition RS Global IV Dubai, 2017.

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕХАНИЗМА УПРАВЛЕНИЯ ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ СОГДИЙСКОЙ ОБЛАСТИ ТАДЖИКИСТАНА

Хомидова Маишхура Исмаиловна, ассистент кафедры Электроснабжения Горно-металлургического института Таджикистана, г.Бустон, Республика Таджикистан
DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_conf/25122020/7304

Abstract. The article discusses the ways of improving the management of the electric power production infrastructure of the Sughd region. The results of generation and consumption of electric energy in the region are presented. The current problems of development in the management of electric networks in the region are characterized. It was revealed that the level of economic development is directly related to the level of energy efficiency. The specificity of the influence of the efficiency of the energy sector on the regional economy is revealed. It is analyzed that the electric power infrastructure plays a key role in the development of the region. Economic development depends on the potential energy reserves in the region. Which certainly affects the growth of the economy in the country. The ways of optimization of the structure of power grids control are revealed. The directions of improving the functioning of the electric grid complex of the Sughd region are proposed: the modernization of the energy infrastructure on the Smart Grid platform.

Keywords: management of the electric power infrastructure of the region, the level of energy efficiency.

Введение. Электроэффективность сегодня – это необходимое условие конкурентоспособности стран в мировой экономике, выполнение которого обеспечивается путем внедрения современных технологий, модернизации всех сфер хозяйственной деятельности, экологии, образа жизни и мышления каждого человека.

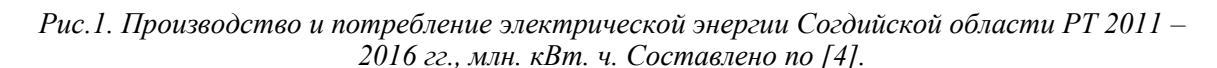
Энергетический сектор играет важнейшую роль в экономическом развитии Таджикистана. Доля энергетических затрат в общем объеме ВВП составляет 60%. При этом, из-за отсутствия собственных источников, Таджикистан покрывает около 70% своих потребностей в топливных ресурсах за счет дорогостоящего импорта. На развитие топливно-энергетического комплекса ежегодно выделяется более 15% всего госбюджета страны или более 300 млн. долларов США.[1]

Таджикистан является одним из мировых лидеров по потенциальным запасам гидроэнергоресурсов, занимая первое место в мире по удельным запасам на единицу территории. В настоящее время, гидроэнергоресурсы обеспечивают более 90% потребностей страны в электроэнергии.

Республика Таджикистан не обладает значительными разведанными запасами нефти и газа, основных современных источников энергии. Страна имеет существенные для неё запасы угля, основные месторождения которого расположены в труднодоступных высокогорных районах. Добыча угля и его транспортировка автомобильным транспортом, высокие производственные издержки, существенно повышают его себестоимость для населения.

Целью написания статьи заключается в выявлении пути совершенствования управления электроэнергетической производственной инфраструктуры Согдийской области Таджикистана. Потому что, гидроэлектроэнергия в Таджикистане имеет сезонный характер. Самый низкий уровень выработки наблюдается в осенне-зимний период, когда страна испытывает значительный дефицит и вынуждена вводить жесткие ограничения по поставкам электроэнергии, которые особенно сильно отражаются на сельском населении. До 2017 года в зимние месяцы доступ к электроэнергии были ограничены до 3 часов в сутки. При этом 70% населения страны, проживающих в сельской местности, потребляет только 9% от общего объема поставок электроэнергии потребителям [1]. Надежное энергоснабжение исключительно важно для обеспечения продовольственной безопасности и экономического развития страны. Ежегодно, по причине ограниченной подачи электроэнергии в сельской местности потеря урожайности сельхоз продукции составляет порядка 30% и вынуждены останавливать производство около 850 средних и малых предприятий.

Относительно высокие темпы развития экономики характерны для Согдийской и Хатлонской областей, что за последние пять лет ВРП на душу населения как в целом по республике, так и по регионам систематически увеличивался. Этот показатель в рассматриваемый период в целом по республике увеличился на 48%, в ГБАО - на 94%; по Согдийской области – на 47% [3].


```
graph TD
    Director[Директор] --> ZD_S[Зам. директора по сбыту электроэнергии]
    Director --> ZD_OV[Зам. директора по общим вопросам]
    Director --> GI[Главный инженер]
    
    ZD_S --> RSE[Руководитель службы сбыта электроэнергии]
    RSE --> ZRSE[Зам. руководителя службы сбыта электроэнергии]
    ZRSE --> OPRB[Отдел по работе с населением правого берега]
    ZRSE --> OLRB[Отдел по работе с населением левого берега]
    ZRSE --> OS[Отдел снабжения]
    ZRSE --> OAM[Отдел автомашин и механики]
    ZRSE --> OKD[Отдел кадров. Делопроизводитель]
    
    OPRB <--> ORK[Отдел распределения и контроля]
    OLRB <--> ORK
    ORK <--> RCU[Ремонтный цех и учет электрических установок]
    RCU <--> ORS[Отдел ремонта, строительства и административного хозяйства]
    OS <--> ORS
    
    ZD_OV --> ORK
    ZD_OV --> RCU
    ZD_OV --> ORS
    ZD_OV --> OAM
    ZD_OV --> OKD
    ZD_OV --> OOD[Общий отдел]
    
    GI --> ZGI[Заместитель главного инженера]
    ZGI --> EPSB[Электрические сети правого берега]
    ZGI --> ESLB[Электрические сети левого берега]
    ZGI --> SP[Служба подстанций]
    ZGI --> SDTU[Служба диспетчерского и технологического управления]
    ZGI --> GBU[Глав. бухгалтер]
    ZGI --> GEP[Группа по экономике и планированию]
    
    EPSB <--> PTO[Производственно-технический отдел]
    ESLB <--> ODS[Оперативно-диспетчерская служба]
    SP <--> SRIZ[Служба релейной защиты, автоматики и измерения]
    SDTU <--> SRB[Служба рисков и безопасности]
    GBU --> BU[Бухгалтерия]
    
    PTO --> OOD
    ODS --> OOD
    SRIZ --> OOD
    SRB --> OOD
    BU --> OOD
    GEP --> OOD
```

В этом контексте оптимизации структура управления эклектических сетями в экономике Республики Таджикистан играет также немаловажное значение. Поскольку наличие специализированных отделов исполняющих, разрабатывающих и реализующих инновации по

повышению энергоэффективности в энергетическом комплексе на текущем этапе развития человеческой цивилизации становятся главным. Здесь проанализируем структуру управления энергетических сетей на примере г. Худжанда Согдийской области. Как видно из рисунка 2 управления поставками электроэнергии населению осуществляется в рамках сложной структуры, имеющей дифференциацию по региональному признаку. Вместе с тем в представленной структуре отсутствуют подразделения, в функциях которых очевидно и однозначно проявлялась бы инновационная направленность. В связи с этим и инновационная деятельность всей структуры в целом не может быть достаточно эффективной, что и проявляется на практике, когда данная структура реализует те инновации, которые внедряются «сверху», централизованно по всей республике, а сама не проявляет инновационной инициативы. При этом многие инновационные формы распределения энергии, в частности формы энергосбережения могут быть внедрены на местах.

Значительную роль в реализации государственной энергосберегающей политики играют государственные программы поддержки промышленного сектора. Прежде всего это относится к программам технического развития, разрабатываемым правительственными органами совместно с крупнейшими национальными и транснациональными промышленными корпорациями. В частности, эти программы относятся к энергетическим отраслям, ускоренному развитию наукоемких промышленных производств с относительно низким удельным потреблением энергетических ресурсов, созданию и внедрению малоотходных и безотходных технологий, комплексному использованию сырья и увеличению использования отходов производств для утилизации энергии. За рубежом большие масштабы приняли различные формы государственного регулирования, использующие в качестве стимулов налоговые и амортизационные льготы, субсидии и льготные кредиты. Особую роль играет экономическое стимулирование потребителей энергоресурсов — промышленных предприятий.

В результате проведения анализа выявлена одним из приоритетных направлений совершенствования функционирования электросетевого комплекса Согдийской области, может стать модернизация энергетической инфраструктуры на платформе Smart Grid.

Smart Grid — это модернизированные сети электроснабжения, которые используют информационные и коммуникационные технологии для сбора информации об энергопроизводстве и энергопотреблении, что позволяет автоматически повышать эффективность, надежность, экономическую выгоду, а также устойчивость производства и распределения электроэнергии. Кроме того, умные сети позволят эффективно интегрировать централизованную и малую распределенную энергетику и достичь максимального системного экономического и технического эффекта от их использования. Сокращению потерь электроэнергии может поспособствовать развитие малой распределенной энергетики (МРЭ). Концепция МРЭ подразумевает наличие множества различных потребителей, производящих тепловую и электрическую энергию для собственных нужд, а также направляющих ее излишки в общую электрическую или тепловую сеть. МРЭ обеспечит существенный выигрыш в цене на электроэнергию, позволит снизить электроемкость производства за счет сокращения потерь электроэнергии при ее транспортировке по сетям, повысит надежность энергоснабжения [5]. Smart Grid обеспечит гибкое управление процессами потребления электроэнергии и непосредственное участие потребителей в оказании услуг уже самой централизованной системой энергоснабжения [6].

Решение проблемы привлечения дополнительных инвестиций без неоправданного повышения тарифов возможно при помощи внедрения метода стимулирования надежности и качества энергоснабжения, применение которых демонстрируют такие страны как: Великобритания, Италия, Норвегия и ряд других [7]. Данный метод заключается в следующем. На основе учета международных показателей качества электроснабжения потребителей, распределительные компании получают поощрение в виде дополнительной надбавки в тарифе, если их работа велась эффективно, и платят штраф в противном случае. Величины дополнительной платы, взимаемой с потребителей за высокое качество электроснабжения и компенсационной выплаты для них в противном случае определяются посредством выявления желания потребителей платить за улучшение (WTP — willingness to pay) и их желания принимать компенсацию (WTA — willingness to accept) того или иного размера.

На Западе широкое распространение получило государственное регулирование энергосбережения посредством налоговой политики, как правило, с применением налоговых скидок с сумм, направляемых на проведение (Научно-исследовательские и опытно-конструкторские работы) НИОКР по энергосбережению. В США, Японии и

западноевропейских странах есть государственные органы, с помощью которых усиливается или ослабляется вмешательство государства, изменяются приоритеты определенных элементов хозяйственного механизма энергосбережения и отдельных его направлений.

В зарубежной практике для оптимизации соотношения «тариф-качество» электроснабжения используются следующие показатели эффективности работы энергосистемы: индекс средней продолжительности отключений подачи электроэнергии в системе (CAIDI — Customer Average Interruption Duration Index), который позволяет судить о продолжительности перебоев электроснабжения и скорости их устранения; индекс средней частоты отключений в системе (SAIFI — System Average Interruption Frequency Index), который показывает, сколько раз в году возникали перебои электроснабжения среднестатистического потребителя, и если какие-то потребители пострадали более одного раза, то каждое отключение рассматривается как независимое; индекс средней продолжительности

В Республике Таджикистан и в регионе в настоящее время не используются никакие из этих энергоэффективных управлений.

Уровень экономического развития непосредственно связан с уровнем энергетической эффективности. Специфика влияния эффективности работы энергетического сектора на экономику региона заключается в следующем: электросетевая инфраструктура играет роль катализатора экономического развития региона. Совершенствование электросетевой инфраструктуры благотворно влияет на экономику региона, а затруднение доступа к ней или ее отсутствие затормаживает экономический рост и может способствовать износу основных фондов и, как следствие, увеличению потерь, прерываний поставок электроэнергии, низкому качеству энергоснабжения. Для повышения энергетической эффективности и ускорения экономического роста необходимо совершенствование управления электросетевыми комплексами, которое целесообразно осуществлять в следующих направлениях: консолидация активов территориальных сетевых организаций; применение метода RAB-регулирования; технологическое обновление электросетевой инфраструктуры на платформе Smart Grid; внедрение новых методов учета качества и надежности электроснабжения потребителей, обеспечивающих повышение эффективности деятельности ТСО.

REFERENCES

1. The main objectives of the Republic of Tajikistan in the framework of the UN initiative "Sustainable Energy for All". Electronic resource. Date of treatment 12/19/2020.
2. Annual statistical collection of the Republic of Tajikistan. Agency on Statistics under the President of the Republic of Tajikistan. - Dushanbe, 2019.
3. Economic mechanisms of sustainable energy development of the Republic of Tajikistan dissertation for the academic. Art. Cand. econom. sciences. Dushanbe, 2019, p. 139.
4. State Committee for Investments and State Property Management of the Republic of Tajikistan (RT). [Report on the state of foreign aid. - Dushanbe: 2014, 2015 - 104s.];
5. Inshakov OV, Bogachkova L.Yu., Oleinik O.S. Improving energy efficiency in the context of Russia's accession to the WTO: problem, interregional comparisons, solutions // Modern Economy: Problems and Solutions. 2013. No. 1. P. 17 - 32.
6. Novoselova O. How Distributed Generation and Smart Grid Will Help Each Other. [Electronic resource]. Retrieved from: <http://www.energyland.info/analytic-show-96740> (date of access: 12/18/2020).
7. Sakharova I.V. Overcoming the trend of growing shortfalls in income from the transportation of electricity through the distribution networks of the region: author. dis. for the degree of Cand. econom. sciences. Volgograd, 2013.

SOME FEATURES OF THE HYBRID MODEL OF CORPORATE GOVERNANCE

K. Kokrashvili, Doctor of Law, Professor of Georgian Technical University, Tbilisi, Georgia
DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_conf/25122020/7305

Abstract. In the present article "Some features of the hybrid model of corporate governance", based on comparative analysis, the monistic, dual and hybrid models of corporate governance and their features are discussed. Particular attention is paid to the hybrid model of corporate governance as a relatively innovative model.

The purpose of this study is to review recent changes in corporate governance practices, especially in Georgia in terms of institutional continuity and change. This is due to the fact that successful economic development and institutional reform became increasingly central to the economy, and interest in institutional change increased significantly.

Georgian legislation introduced a hybrid model in corporate governance back in 2008, but these changes have led to confusion over the functions of governing bodies, which has had a negative impact in practice. The article presents less Georgian legislation in this regard and perspectives for its improvement.

Keywords: Corporate governance models. A hybrid model of corporate governance. Corporate governance and gaps in Georgian entrepreneurial legislation.

Introduction. Corporate governance is the system by which companies are directed and controlled. Corporate governance is the structure of rules, practices, and processes used to direct and manage a company.

The corporate governance system is an organizational model that is designed, on the one hand, to regulate the relationship between the managers of companies and their owners, on the other, to coordinate the goals of various stakeholders, ensuring the efficient functioning of companies.

Selecting the best management model is essential for companies to work more efficiently, improve access to capital, avoid risk, and protect stakeholders. It also makes companies more accountable and transparent, arousing investor interest. Corporate governance describes corporate values and norms. It ensures that the board of directors is accountable for the pursuit of corporate objectives and that the corporation itself conforms to the law and regulations. Companies need to permanently improve corporate governance. In the absence of effective governance, companies face different kinds of difficulties, there is no greater risk for the company than poor governance.

The Harvard Law Forum writes: The UK Corporate Governance Code exists because companies do not exist in isolation. Successful and sustainable businesses underpin our economy and society by providing employment and creating prosperity. To succeed in the long-term, directors and the companies they lead need to build and maintain successful relationships with a wide range of stakeholders. These relationships will be successful and enduring if they are based on respect, trust and mutual benefit. Accordingly, a company's culture should promote integrity and openness, value diversity and be responsive to the views of shareholders and wider stakeholders.¹

Research Results. In order to increase the role of corporate governance in attracting investment and the effectiveness of companies, the Organization for Economic Co-operation and Development (OECD) Corporate Governance Principles were published in 1999², which set out the standards and guidelines that underpin the development and improvement of corporate governance systems. These principles have become the basis for corporate governance in both OECD and OECD non-member countries. As a result, the OECD Principles have been adopted as the Financial Stability Forum, one of the standards for the stability of financial systems.

OECD definition of corporate governance: The corporate governance structure specifies the distribution of rights and responsibilities among the different participants in the organization – such as the board, managers, shareholders and other stakeholders – and lays down the rules and procedures for decision-making. The purpose of corporate governance is to facilitate effective, entrepreneurial and prudent management that promotes the long-term success of the Company and generates value for

¹ <https://corpgov.law.harvard.edu/2018/07/17/the-uk-corporate-governance-code/>

² Editorial changes came in 2004

shareholders and contributes to all our stakeholders whether customers, suppliers, employees, the government or wider society.¹

OECD principles of corporate governance are not legally binding. Their goal is to define goals for achieving effective corporate governance and propose means of achieving them. The implementation of the principles will serve both the interests of the corporations themselves and the interests of the state, since investors are interested in implementing more acceptable corporate governance practices.

As the home of good governance, ICSA believes that good governance is important as it provides the infrastructure to improve the quality of the decisions made by those who manage businesses. Good quality, ethical decision-making builds sustainable businesses and enables them to create long-term value more effectively.²

The best corporate governance, as a rule, should help to attract more foreign investments into transition economies to help accelerate growth and enhance their balance of payments positions; and reduce gradually the extent of state involvement in the business sector.

The best corporate governance principles are established in practice, namely:

- An ethical approach towards society must be a key organizational paradigm;
- Objectives should be balanced and respect the goals of all interested parties;
- The roles of key players such as the board, the management or staff/stakeholders must be clarified;
- A decision-making process must be in place – reflecting the first three principles and giving due weight to all stakeholders;
- Equal concern must be given for all stakeholders – albeit some have greater weight than others;
- Accountability and transparency is necessary – to all stakeholders.³

As a rule, Corporate governance covers both the social and institutional aspects of a business. Properly thought out and effective corporate governance promotes a culture of company integrity, which in turn leads to positive performance and sustainable business development. This increases the accountability of all individuals and teams in the company, which works to prevent mistakes.

It is determined as a result of research, that good corporate governance can increase access companies to external financing, attraction of new investments, higher rates of economic growth and creation of new jobs; good corporate governance can lower standing capital and increase the standing of companies, parts of investments that are attractive, which lead to a further economic growth and increase of employment; effective corporate governance reduces risk financial crisis that could lead to devastating economic and social consequences and finally, effective corporate governance leads to improving relationships with all interested parties (stakeholders) and, accordingly, improve labor relations, as well as creating conditions for work over social issues, in particular, protection issues environment.

Historically, the corporate governance system and legal regulation are different in continental European countries and in common law countries. Europe has chosen the path of legislative regulation to put an end to the misuse of corporate law norms. In contrast to German law, in the United States, the competence of governing bodies was less defined by law, especially by the development of imperative norms.

Several models of corporate governance are known in the world today, for example – Anglo-American Model; German Model; Social Control Model; Japanese Model etc. The existence of corporate governance systems is the result of different economic and legal bases, which depend on many indicators of business development, as well as the specific specifics of entrepreneurial legislation.

Under the Anglo-American Model of corporate governance, the shareholder rights are recognized and given importance. They have the right to elect all the members of the Board and the Board directs the management of the company.⁴ It is also called a one – tier, or monistic management system. The one-tier system is distinguished as two governing bodies provided by law. It is the General Meeting of Shareholders, which is the main governing body of the company and its Board of Directors.

The Board of Directors consists of two, functionally distinct members:

- The members of the Board who represent the company in its day-to-day operations (the so-called "insider", CEOs) and

¹<https://www.icaew.com/technical/corporate-governance/principles/principles-articles/does-corporate-governance-matter>

²<https://www.icsa.org.uk/about-us/policy/what-is-corporate-governance>

³Applied Corporate Governance, 2013, Best Corporate Governance Practice, Applied Corporate Governance, <http://www.applied-corporate-governance.com/best-corporate-governance-practice.html>, accessed 02.12.2015

⁴<https://www.papertyari.com/general-awareness/management/corporate-governance-models/>

– The members of the Board with supervisory and controlling powers, whose activities are representative Control over the activities of directors (so-called "non-insider", non-executive directors).

In order to avoid various conflicts of interest within the company, the controlling members of the board are independent directors who have no financial and / or other legal connection with the company and / or any of its subsidiaries.

As for the German model, it is known as two-tier board, or dual model. This model of corporate governance is used in European companies. Two boards are implied:

- ✓ Supervisory Board – The shareholders and also Employees elect the members of Supervisory Board, which are generally one-third or half of the Board and

- ✓ Management Board: The Supervisory Board appoints and also Controlled the Management Board.

The Supervisory Board has the right to dismiss the Management Board and re-constitute the same. The dualistic model separates the management and control functions of the company through completely independent governing bodies. Hierarchically, the Board of Directors is accountable to the Supervisory Board and the General Meeting of Shareholders. Unlike the monistic model, in the dualistic model, none of the members of the board of directors is a controlling entity. This function has been delegated to the Supervisory Board. The Board of Directors is responsible for the operational activities and it will represent the company in external relations.

The American and German models of corporate governance are two opposite systems, between which there are many options with the predominant dominance of one system or another and reflecting the national characteristics of a particular country.

The main differences between the considered models of corporate governance are as follows:

- ✓ In the American model, the interests of shareholders are, for the most part, the interests of small private investors isolated from each other, who, due to their disunity, are highly dependent on the management of corporations;

- ✓ In the German model, shareholders are a collection of fairly large holders of blocks of shares, and therefore they can unite among themselves to pursue their common interests and, on this basis, have firm control over the management of a joint-stock company.

In addition to monistic and dualistic management models, there is also a hybrid (mixed) model, this model of corporate governance is common in France, Belgium, Japan, Poland, Georgia etc.

There can be no single, universal model of corporate governance in the world. In modern conditions, different models of corporate governance are merged, which is due to the fact that neither model has an advantage over the other. possible combination of different models of corporate governance, borrowing of separate elements of that or other models and their development. In the context of globalization of financial and commodity markets, increasing convergence of legal and institutional norms, open exchange of ideas and information, and attention to foreign experience, the process of convergence of corporate governance models is underway.¹ It is therefore not surprising why more and more companies in the country are interested in the corporate governance model. It should be noted, however, that more caution is required when selecting this model, especially for countries inexperienced in doing business. This is well illustrated by the example of Georgia, which has moved to a hybrid model of corporate governance since 2008. In connection with the change of the corporate model, incompatible norms appeared in the Georgian entrepreneurial legislation, which increased the practical problems (some of them will be discussed below).

In general, under the hybrid (mixed) model, companies have the opportunity to form a board of directors with executive and non-executive functions typical of a one-tier system. At the same time, they should form a supervisory board and define in the founding document of the company the possibility for any member of the board of directors to be a member of the supervisory board at the same time. For example, French law gives all limited companies the choice between: A unitary formula with a Board of Directors; A two-tier structure with a Management Board and a Supervisory Board based on a distinction between management functions and the supervision of this management (similar to the German model). Moreover, companies with a Board of Directors have a choice between

¹Radygii A.D., Eshpov R.M. Unification of corporate legislation: global trends, EU legislation and Russian prospects. M., 2002. S. 34; Dementyeva A.G. Models of corporate governance: experience of foreign countries and Russia // Legal Management. XXI Century. 2008. No. 3. P. 80; Models of corporate governance in Russia: development and influence on the policy of industrial enterprises // Enterprises of Russia. Corporate governance and market transactions: collection of articles. articles. M., 2002. S. 129-224. Ch. 2.

separating and combining the offices of Chairman and Chief Executive Officer. Most companies in France (almost 80%) have a single level or unitary board. In general, under the mixed model, companies have the opportunity to form a board of directors with executive and non-executive functions typical of a one-tier system. At the same time, they should form a supervisory board and define in the founding document of the company the possibility for any member of the board of directors to be a member of the supervisory board at the same time. Under French law, the Chairman of the Board of Directors has an essentially administrative and leadership role.¹

The Belgian corporate governance rules evolved over the past few years from soft law (the Lippens Code and the 2009 Code) to hard law (BCCA), and the process is ongoing. On 23 March 2019, a new Belgian Code of Companies and Associations (BCCA) was adopted, resulting in a fundamental reform of Belgian corporate law (Updated Corporate Governance Code to take effect in Belgium from 1 January 2020). There are three models of corporate governance in Belgium today:

- One-tier, or monistic management model (a board of directors consisting of at least three directors);
- A two-tier model, consisting of a supervisory board (raad van toezicht / conseil de surveillance) and a board of directors (directieraad / directieraad);
- Sole director having the most extensive powers to manage the company alone, excluding actions which are reserved by law to the shareholders' meeting.²

The choice of governance formula is based on the fact that: 1. The board of directors must be able to decide in the best interests of the company according to its specific characteristics, particularly its business sector, shareholder composition and even the characteristics of its executive management team.

Japanese systems of corporate governance neither fully converge to, nor completely diverge from, the Anglo-American model. Rather, Sony – the pioneer of corporate governance reforms – and its followers selectively adopted features from this model, decoupled them from the original context, and tailored them to fit to their own situations to generate governance innovation. However, we find that the spread of innovation across firms and institutional levels is far from linear and straightforward, and that other well-regarded firms raised strong opposition to the institutionalization of corporate governance reforms. Eventually, the Ministry of Justice revised the Commercial Code to legitimize different systems, which led to the emergence of diverse corporate governance practices.

As for Poland – Poland along with other members of the transition economies of Central and Eastern Europe (CEE) have adopted a hybrid corporate governance model, which draws inspirations from both the insider-oriented system as exemplified in Germany and the outsider-oriented system as exemplified in the UK.

Poland's hybrid corporate governance system to align with the country's socio-economic-legal framework and also takes into account the common positive features found in both the insider-oriented system and the outsider-oriented system; and in particular the emphasis on transparency and accountability, proper corporate asset management, and investors' protection safeguards.³

One of the important features of the hybrid model is the existence of several prerequisites provided by law, during which the company was required to establish a supervisory board. In other cases, it depends on the will of the shareholders whether a supervisory board will be established, however, in any case, the system under consideration determines the functions of the board of directors responsible for managing and representing the company.

A little about the corporate governance model in Georgia. It is noteworthy that the corporate governance model in Georgia until 2008 was based on the German model. In 2008, the Law on Entrepreneurs was amended, as a result of which Georgia switched from the German model of corporate governance to a hybrid model.

However, the changes had serious deficiencies, in terms of management (Which created problems in practice). For example, the functions of the board of directors and the supervisory board were confused; It was allowed to transfer the functions of the director to the supervisory board; It was possible for the director to be a member of the supervisory board. The logical question is - if the director of the company is also a member of the supervisory board, will this lead to a reduction of control over the directorate by the supervisory board? Of course, the director, who is also a member of

¹See details: <https://frenchcorporategovernance.wordpress.com/the-french-model/>

²See details: [https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/w-026-0629?originationContext=document&transitionType=DocumentItem&contextData=\(sc.Default\)&firstPage=true](https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/w-026-0629?originationContext=document&transitionType=DocumentItem&contextData=(sc.Default)&firstPage=true)

³ Peter Yeoh. Corporate governance models: Is there a right one for transition economies in Central and Eastern Europe? ISSN: 0309-0558. Publication date: 22 May 2007

the supervisory board, can not control himself effectively and efficiently, and the rule of law that directors can not form a majority on the supervisory board does not provide adequate guarantees. The board of directors with the participation of the directors is more like the American board (the board of directors) than the German supervisory board (Aufsichtsrat).

It should also be noted that, the law does not provide for the existence of independent directors (so-called "Non-management Directors"). In situations where the Supervisory Board is no longer a mandatory body, it is important to have control over the activities of the Directorate.

Naturally, for investors who are going to invest money, great importance is attached to how decisions are made and whether control over the director's decisions is exercised. The control over the implementation of the decision is, of course, exercised by the directorate itself. The investor is interested in how this body makes decisions and whether there is effective control over the decision-making process.¹ The presence of independent directors on the board is an important signal for investors, as this fact shows that the management is always ready to be "checked" by independent professionals. Also, directors are more protected from lawsuits filed against them by shareholders. As you can see, according to the current version of the entrepreneurs, the rights and functions of the directorate have been increased and the control has been weakened as much as possible. The current situation is unfortunately unfavorable for potential investors.

Conclusions. Practice analysis shows that attempts at hybrid governance have improved efficiency, but questions and concerns remain about the transparency and accountability of such blended corporations. However, it is noteworthy that the concept of hybridisation is fairly new, and involves combining different approaches to corporate governance, eg it embraces combining elements of the board management and monitoring models.

Given the material presented in the article, it is clear how important the best model of corporate governance is and its ongoing development process. This is especially important for less experienced countries like Georgia. For the purpose of integration of Georgian corporate law into European corporate law, an Association Agreement was signed between the EU and Georgia in June 2014 and entered into force on 1 July 2016. According to the agreement, Georgian corporate law must comply with EU corporate law directives. In this format, a new law "On Entrepreneurs" will enter into force in Georgia on January 1, 2021, which once again declared a hybrid model of corporate governance, at the same time, the main thing is to correct the less of the law, concerned with confusing the functions of governing bodies.

According to the draft law, „A joint stock company may have a dualistic or monistic management system. The management system is dualistic, where in the joint stock company, in addition to the meeting of partners and the governing body, there is a supervisory board, and the management system is monetary, where there is no supervisory board in the joint stock company. Accordingly, when choosing a monistic management system, the bodies of a joint stock company are the meeting of partners and the governing body, and when choosing a dual management system – the meeting of partners, the supervisory board and the governing body” (Article, 5); also „A joint stock company may have a dualistic or monistic management system. It is a dual management system where the joint stock company, in addition to the meeting of partners and the governing body, has a supervisory board. There is a monistic management system where the joint stock company does not have a supervisory board. The decision on the choice of management system is made at the establishment of the joint stock company and is mentioned in the charter of the joint stock company. The decision to choose a management system can be changed if the change is supported by at least 3/4 of the votes cast in the meeting of the partners” (Article, 184).

Georgia aspires to become a country based on European values and to integrate politically and economically with Europe. This requires correct solution of socio-economic tasks. We think that these legislative changes will regulate the management issues in Georgian corporate law, eventually a hybrid model of corporate governance will be formed and hopefully the existing problems will be eliminated. Our ultimate goal is to establish ourselves in the European legal area and become a full member of the EU corporate law family. The most important thing is the reform of corporate law in Georgia is being implemented to improve corporate governance in the region by learning from past failures and achievements - not just by copying best practices, as has been the case in the past.

¹Tsertsvadze L., Duties of the Directorate in Merging Companies and Selling a Controlling Stake, World of Lawyers, Tbilisi, 2016.

Presented article does not argue that the hybrid model can necessarily result in a stable system. The change in corporate governance is not supposed to be finished, and new developments take place even today. We believe that fundamental questions about the effectiveness of new models of corporate governance in the future remain, which in turn is stimulating new research on issues and it will definitely help relatively inexperienced countries like Georgia to improve their corporate governance reform.

REFERENCES

1. Applied Corporate Governance, 2013, Best Corporate Governance Practice, Applied Corporate Governance, <http://www.applied-corporate-governance.com/best-corporate-governance-practice.html>, accessed 02.12.2015
2. Clarke T. (2009). A critique of the Anglo-American Model of Corporate Governance. Comparative Research in Law & Political Economy research paper, 05. Toronto, Canada.
3. ქეთევან ქოქრაშვილი.სამეწარმეო სამართალი.2019.თბილისი (Ketevan Kokrashvili. Entrepreneurial Law.2019. Tbilisi)
4. Радыгии А.Д., Эшпов Р.М. Унификация корпоративного законодательства: общемировые тенденции, законодательство ЕС и перспективы России. М., 2002. С. 34; Дементьева А.Г. Модели корпоративного управления: опыт зарубежных стран и России // Право и управление. XXI век. 2008. № 3. С. 80; Модели корпоративного управления в России: развитие и влияние на политику промышленных предприятий // Предприятия России. Корпоративное управление и рыночные сделки: сб. статей. М., 2002
5. ცერცვაძე ლ. დირექტორატის მოვალეობები კომპანიების შერწყმისას და საკონტროლო პაკეტის გასხვისებისას, „იურისტების სამყარო“, თბილისი, 2016 (Tsertsvadze L. Duties of the directorate in merging companies and alienating the controlling stake, "World of Lawyers", Tbilisi, 2016.)
6. Retrieved from <https://corpgov.law.harvard.edu/2018/07/17/the-uk-corporate-governance-code/>
7. Retrieved from <https://www.icaew.com/technical/corporate-governance/principles/principles-articles/does-corporate-governance-matter>
8. Retrieved from <https://www.icsa.org.uk/about-us/policy/what-is-corporate-governance>
9. Retrieved from <https://www.papertyari.com/general-awareness/management/corporate-governance-models/>
10. Retrieved from <https://frenchcorporategovernance.wordpress.com/the-french-model/>
11. Retrieved from [https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/w-026-0629?originationContext=document&transitionType=DocumentItem&contextData=\(sc.Default\)&firstPage=true](https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/w-026-0629?originationContext=document&transitionType=DocumentItem&contextData=(sc.Default)&firstPage=true)
12. Peter Yeoh. Corporate governance models: Is there a right one for transition economies in Central and Eastern Europe? ISSN: 0309-0558. Publication date: 22 May 2007. Retrieved from <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/03090550710816483/full/html?skipTracking=true>

MONARCHIES AND REPUBLICS OF THE ARAB EAST IN THE AFTERMATHS OF “ARAB SPRING”

Pivneva L. N., Doctor in Political science, Professor of Political Science Department, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1592-4746>
DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_conf/25122020/7306

Abstract. *The article depicts the main political characteristics of monarchies and republics and highlightens the main changes in the political and social life in them in the result of consequences of the processes of modernization. It presents the opinion of scholars that the determining dominant of the political and public life of the countries of the Arab East is the religious factor of Islam which penetrates into all socio-political spheres of the states of the Arab East. The article brings some points of views of serious authors on the issues of durability and change of monarchies and republics in the aftermaths of Arab spring in the context of democratic requirements. It tackles some social problems that arose on the path of modernization of the Arab states, such as poverty, unemployment, limited opportunities for women, etc. that serve like a barrier to the modernization of Arab countries.*

Introduction. The development of education in modern society sets the task of regional studies as a complex socio-political discipline that considers the processes of transition to democracy in different regions of the world. One of them, the Arab East, on the example of the Arab Spring, showed the whole world the need for processes of modernization of social relations within the framework of various forms of political regimes - monarchies and republics.

Changes in society, its social structures, interests and values of different strata of the population, relations between different social phenomena in the context of democratic changes are called modernization. The transformations that took place in modern Arab monarchies and republics under the influence of the Arab Spring were aimed at modernizing the existing regimes, giving them additional legitimacy and resilience. The events of the Arab Spring stimulated the ruling elites to initiate a series of reforms in public structures. Their identification will allow us to understand the protective mechanisms that ensure the modernization of society, its development into a new quality while preserving the fundamental traditions.

Studying the evolution of political regimes in the Arab East allows us to understand their features in the context of creating favorable conditions for the establishment of mutually beneficial relations between states such as, for example, Ukraine, which also has its own political and economic interests in the Middle East. The events taking place in the Arab monarchies and republics are important for understanding the transformation of political institutions in Ukraine, which, since the proclamation of independence, has been creating the foundations of democracy and civil society.

The purpose of the article is to trace the evolution of the modernization paradigm using the example of the functioning of two different forms of the states of the Arab East - monarchies and republics and highlighting directions in their reforms based on identifying key issues of Arab society after the Arab Spring of 2011-2013. We will try to consider the classification of political systems of developing countries in the Middle East with subdivision of monarchic and republican types to overview the consequences of Arab spring on durability and change of monarchies and republics in the aftermaths of Arab spring in the context of democratic requirements.

Research methods. In the article various methods as means of research analyses are used. They are traditional methods implemented by political scientists. To them we refer such methods as: comparative – we compare different point of views of the researchers on the development of monarchies and republics done by the scientists from the Western countries and the states of the post – Soviet area; historic – we compare the events happened in the aftermaths of the Arab spring in a historic perspective; cognitive – give us knowledge of what has happed in the Arabic monarchies and republics in politics; descriptive – describes the course of some events which happened in the Arab world; explanatory – helps us find out how political events affected the strategies of behavior of the main political actors in the MENA region. These and other methods are the tools of our investigation of political institutions and processes in the Arab countries.

Text. The majority of scientists engaged in Arabic studies, consider political regimes of the Arab East as of authoritarian or totalitarian type of governing (dictatorships, military and oligarchical, despotisms etc.). At the same time, they also point at some democratic trends in their functioning. The new republican

regimes in the Arab countries began to develop as a result of liquidation of colonial oppression and overthrow of monarchy – in Egypt (1952), Iraq (1958), Yemen (1962), Libya (1969). At the beginning of the XXI century, the political regimes in the Arab countries can be divided into monarchies and republics. As Bank A., Richter T. & Sunik A. stated “there were three distinct types of durable monarchies in the Middle East prior to the Arab Spring: a first group consisting of the five Gulf monarchies of Bahrain, Kuwait, Qatar, Saudi Arabia and the UAE, a second group consisting of the non-Gulf monarchies of Jordan and Morocco and a third, hybrid category, represented by the Sultanate of Oman, which blends some features with the other Gulf monarchies, for example, the oil wealth, and others with Jordan and Morocco, for example, the non-dynastic character of political decision making. Our argument about three distinct types of monarchy supplements the commonly held dualism in Middle East monarchy studies, which typically distinguishes the Gulf monarchies, including Oman, from Jordan and Morocco [1].

The absolute monarchy is characterized by the concentration of functions in the monarch's hands. They are both religious and secular. The monarch takes part in the activity of three powers: executive, legislative and judicial. There is no separation of power in absolute monarchies like Saudi Arabia, UAE and Oman. For example, the Sultan of Oman is not only the head of state, but also the head of government. He also serves as the supreme commander of the armed forces, prime minister, defense minister, finance minister and foreign affairs minister. Modern authors highlight the most important powers of the monarch - his prerogative in the legislative branch that is of great concern of an absolute monarch.

If we compare absolute and dualistic monarchies, we notice that under the conditions of a dualistic monarchy, two socio-political institutions coexist: a monarchical power based on feudal strata, and a bourgeois parliament. The monarch is *de jure* and *de facto* independent of parliament, he concentrates in his hands all the powers of the executive branch, but does not have the ability to influence the formation of government bodies and is in fact powerless against some alliances.

All monarchical states have Constitutions, according to which parliaments are created on the basis of direct secret ballot. However, in Saudi Arabia there is only a proto-parliament appointed by the king - the Consultative Council. The parliaments of the monarchies of the Persian Gulf have limited powers. They cannot dismiss the prime minister and the government, although in some countries they have the right to require a report to the highest legislative body.

The monarch in Arab countries is influenced by institutions that are not specified in the constitutions. These are the so-called "family councils", members of dynasties, as well as informal gatherings (*diwanis*), which gather sporadically and include dynastic relatives and influential persons of the region and the world.

“In the presidential republics of the Arab East, the head of state, along with his functions, is also the head of the executive branch, and according to the constitution, he can also exercise legislative power. The most striking example of the Arab presidential republic is Syria, in which the president occupied key positions in the system of supreme bodies and had in his hands the most important levers of influence on other authorities in the country” [2, p. 181].

The monarchies and republics experience the influence of Islam in the Arab countries. For example, Saudi Arabia has Coran as Constitution. Moreover, there has been a significant spread of political Islam in the political process of a number of Arab states, for example, in Iran, Pakistan, Egypt, Afghanistan, Saudi Arabia and Syria. The Islamic factor in Muslim states takes various forms both in cultural heritage and in political practice. States use Islamic ideology to legitimize the political regime.

Modern world practice of state development shows that the institution of monarchy is not an obsolete form of government. This is evidenced by the facts confirming the existence of monarchies not only in the Arab region, but throughout the world. The processes of democratization have affected not only the republics, but also the absolute systems of government. At the crossroads of two centuries in many Arab states, new constitutions were adopted (1996 - Oman, 2002 - Bahrain, 2003 - Qatar) or the old texts were amended. This is primarily due to the increasing complexity of the activities of state structures, as well as the emergence of new democratic initiatives that affect the development of Arab monarchies.

The aftermaths of the Arab spring showed a variety of monarchical reactions to the events of 2011-2013. For example, all oil rentier states increased their spending, Jordan, Morocco and to some extent Oman underwent slight constitutional reforms, inter-monarchical cooperation (financial, diplomatic, military) became more intensive.

After the Arab Spring, there happened some modernization tendencies to expand the powers of consultative bodies in Arabian monarchies, and the procedures for their formation and functioning

have changed. For example, “Shura councils in countries such as Oman, Qatar, Bahrain were transformed into a kind of parliamentary structures... Adopted constitutional amendments allowed for parliamentary elections in some countries on a multi-party basis, as a result of which Islamic parties (in Egypt and Tunisia) came to power. The new constitutions provide the largest possible number of rights and freedoms and redistribute powers in favor of the legislative body; new electoral laws, adopted in Arab countries after 2011, have become more democratic than previous’ [2, c. 112, 58].

Protest movements of the Arab spring changed a socio-political situation in a number of the Arab countries. The requirement of democratic transformations during the Arab spring led to different actions in the states with the monarchic and republican forms of rule. In the monarchic states it came down to resignation of some governments and reforming of an electoral system, restriction of a role of monarchs in exercising the executive power, but it didn’t undermine the basics of a monarchist system.

In the republics the requirement of democratization could lead not only to disorders, but to violent actions toward political regimes. At the same time, the political uprising in the Middle East have led to the breakdown of some authoritarian regimes and tested the durability of others. “The eight authoritarian monarchies in the region, in particular, have proved strikingly durable, while a number of heads of state in authoritarian republics (Tunisia, Egypt, Yemen and Libya) have been ousted. While the phenomenon of widespread monarchical durability is certainly relevant, it tends to obscure the diversity that exists within the group of the eight Arab monarchies” [1].

As time passed after the Arab spring, the power positions of the old elites are still preserved as they control significant financial flows and make major political decisions. “Many Arab states are still countries fragmented by different clans and power teams: party-bureaucratic, power, oligarchic, ethno-confessional, tribal, and so on. The population relies in their security and well-being not so much on state institutions but on connection with or belonging to a particular clan or a team” [3, p.170]

The Arab Spring was unable to solve the social problems that arose on the path of modernization of the Arab states. One of the most important is high population growth, which often contributes to a decrease in the real standard of living. 2/3 of the population in Arab countries are young people under the age of 30. Hence unemployment, and as a consequence, migration, which is much higher in the republics than in monarchies, becomes a major problem.

“In order to tackle this problem, all Gulf governments, with varied levels of success and seriousness, have reformed their labor policies based on a labor market segmentation between nationals and expatriates on the one hand, and between public and private sector on the other. The “Arab Spring” has pushed governments to accelerate labor market policies aimed at encouraging nationals to seek employment in the private sector. They can even be considered an integral part of the counter-revolutionary arsenal. Far from being politically benign however, these reforms have far reaching and sometimes unexpected effects on the relations between state, business and labor” [4].

The next issue is connected with the position of women in the Arab East. “Arab women, long relegated to the private sphere by law and social custom, are gaining new access to public life. But Arab Muslim women in the Middle East still face some social and legal inequalities. Even as governments in the region tout female advancement abroad finds, at home they still enforce traditional gender roles” [5].

New modern tendencies come to the ordinary life of people in monarchies as the result of modernization. Since August 2019, women in Saudi Arabia may obtain passports, travel abroad and register marriages and births on their own. Saudi Arabia initiative to grant women the right to drive in 2018 is “a historic move that cracked open a window to new freedoms for women who have long lived under repressive laws” [6].

The high level of unemployment, illiteracy, and limited opportunities for women to take part in economic development serve like a barrier to the modernization of Arab countries.

Considering the reasons of defeat of the Arab spring, the western researchers emphasize that monarchy was steadier against democratization events during the Arab spring, than the republics. Llamaran A. in his article introduced his personal explanation of events on the base of the books published by R. Snyder: *The Arab Uprising and the Persistence of Monarchy and What made monarchies more resilient during the Arab Spring as compared to republics?* He writes that Robert Snyder offers an ideological-institutional framework in his publishing and allocates the major reasons which, according to him, promoted defeat of the republican states during the Arab spring: «The monarchies took a strong position against revolutionary nationalism from the beginning of their establishments as States. They understood the appeal of such an ideology to their subjects and took

measures accordingly. They ensured that the state and nation remained separate. They fared better than revolutionary republics by being more politically inclusive, enforcing property rights, and forging a more cooperative foreign policy» [7].

After the Arab spring the most influential monarchies, united in Council of the Persian Gulf, – Bahrain, Qatar, Kuwait, the UAE, Oman and Saudi Arabia – undertake the reforms which are directed at giving stability and legitimacy to their political regimes. They constitute a powerful group of regional actors who also play a significant role in the international arena. While estimating the influence of the Arab countries in the state construction of the Arab region, an expert from the MENA-region states that the key players of this process are the same, as for the last 20-30 years, with shift in the centers of influence. All new actors are tools of influence in hands of regional and global powers, such as Saudi Arabia, Iran, the USA, Russia or Israel [8].

The Anniversary 40th summit of the Gulf Cooperation Council (SSAGPZ) in Riyadh showed this shift in the centers of influence in the Gulf area even on the organizational level. “This summit will become already the third from the moment of not settled still diplomatic crisis between Saudi Arabia, the UAE, Bahrain and Egypt which has joined them on the one hand and Qatar with another. Level of participation of Qatar remains the main intrigue of the summit of the Gulf Cooperation Council” [9].

Many famous researchers in the Arab East and everywhere consider the regime change as a remedy against political instability. Some of them argue that the regime change is a proper solution to avoid destabilization while comparing countries such as Jordan, Egypt, Syria and Libya. “The more authoritarian the political system is, the more chaotic and bloodier is the “freedom” that eventually erupts.” [10, p.202] The instability of political regimes in a number of states has led to a complication of the military-political situation and, as a result, to civil wars in Syria, Libya, Somalia, Iraq, Yemen, which has significantly accelerated the pace of emigration in recent years.

The Arab Spring contributed to the expansion of democratic rights of the population in the field of freedom of speech and human rights. The most striking example of this is the Republic of Yemen, which hosted a debate on the meaning and process of justice. «Debates had to build on the history and existing practices in Yemen but also implied some theoretical discussions. Such debates on justice in Yemen and on state distributive policies in rentier states are just two of the many policies that mobilizations have triggered in the Arabian Peninsula since 2011» [10, p.202].

Some changes also happened in the international arena where the Middle East regional order since 2011 has changed in several ways. “This is evidenced by the decline in US power and Russia’s comeback, the rise of sectarianism, the growing influence of non-state actors, the return of Arab state permeability, intensified rivalry between Iran and Saudi Arabia, the emergence of regional players such as Turkey, Qatar and the United Arab Emirates, the fluidity of alliances and shifting centers of gravity. However, these and other changes constitute a change within the order, rather than of order” [8].

Results of investigation. The beginning of the XXI century has confirmed the opinion of scholars that the determining dominant of the political and public life of the countries of the Arab East is the religious factor of Islam which penetrates into all socio-political spheres of the states of the Arab East, not only as a religion, but also as a way of life. Islam regulates all aspects of the life of an individual and a state. Arab countries follow a special path of modernization, determined by the norms of religion.

In general, most of the political regimes in the Arab states are still authoritarian, the desire for democratization is very weak, so political changes in these countries are often undesirable. The opposition to the ideas of democracy based on the use of authoritarian methods in management are inherent to the ruling circles of the Arab East.

Conclusions. Political processes in the life of monarchies and republics of the Arab East after the Arab Spring are characterized by two interrelated trends: on the one hand, the adaptation of traditional institutions to the modern political realities of Islamic societies, and on the other, these institutions (constitution, parliament, advisory councils, judicial system, political parties, electoral system) transform society itself on the basis of new forms of the political process and political culture. These trends are developing in line with the modernization of the Arab society, its involvement in global processes. They add a more modern look to the existing monarchies and republics and provide them with additional strength in the face of the new challenges of our time, which cherish the events of the Arab Spring.

REFERENCES

1. Bank, A., Richter, T., & Sunik, A. Durable, Yet Different: Monarchies in the Arab Spring. *Journal of Arabian Studies*. 2014. 4(2), 163-179 // URL: <https://doi.org/10.1080/21534764.2014.971647> (дата звернення 23.12.20)
2. Сапронова М.А. (2015) Политические системы арабских стран: учеб. пособие /М.А. Сапронова. – Казань: Изд-во Казан. ун-та.
3. Ігошина Ж. Б. Траєкторія демократичного транзиту арабських держав у контексті «арабських революцій» 2011 року // Стратегічні пріоритети. 2011. №3 (20).
4. Bonnefoy L. et Louër L. (2015) Introduction: The Arab Spring in the Arabian Peninsula and its aftermath URL: <https://journals.openedition.org/cy/2896> (дата звернення 20.12.2020)
5. Liloia A. (2020) Women in Arab countries find themselves torn between opportunity and tradition URL: <https://theconversation.com/women-in-arab-countries-find-themselves-torn-between-opportunity-and-tradition-130460>.
6. Specia M. June 24, 2019. *Saudi Arabia Granted Women the Right to Drive. A Year on, It's Still Complicated* // URL: <https://www.nytimes.com/2019/06/24/world/middleeast/saudi-driving-ban-anniversary.html>
7. Llamaran A. How Republics Fell and Monarchies Survived the Arab Spring // *Chicago Policy Review*. 2016. 16 May // URL: <https://chicagopolicyreview.org/2016/05/05/how-republics-fell-and-monarchies-survived-the-arab-spring/> (дата звернення 05.12. 2020)
8. Del Sarto R. A., Malmvig H. and Soler i Lecha E. (2019). INTERREGNUM: THE REGIONAL ORDER IN THE MIDDLE EAST AND NORTH AFRICA AFTER 2011. MENARA Final Reports No. 1, February.
9. В Эр-Рияде пройдет юбилейный саммит аравийских монархий (9ДЕК 2019) // URL: <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/7304781> (дата звернення 15.12.2020)
10. Lundberg A. (2018). Openness as Political Culture. The Arab Spring and the Jordanian Protest movements. Stockholm University.

ONE THE PECULIARITIES OF MODERN MUSICAL FOLKLORE OF SHIRAK

Hasmik Harutyunyan, PhD in Art Studies, Yerevan State Conservatory after Komitas Gyumri Branch (Director), Shirak Centre for Armenological Studies NAS RA

Hasmik Matikyan, PhD in Philology, Yerevan State Conservatory after Komitas Gyumri Branch (Lecturer), Shirak Centre for Armenological Studies NAS RA

DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_conf/25122020/7307

Abstract. *In different rural communities of Shirak region nowadays live representatives of the Armenain generation who have immigrated from Western Armenia and bear unique musical specimen. They are folk and national multi-genre song types and musical instrumental works. In the article we have touched upon 100 folk songs compiled from the folkloristic material organized in about 20 communities of Shirak region in 2015 March-April, that not only give us common notion of the song tradition of our compatriots migrated from Moush and Alashkert, in 2015, but they also certify that the tradition of folk song creativity is alive and coexists next to the very different modern cultural manifestations.*

Keywords: *Ethnomusicology, Musical folklore, Shirak region, traditional music, folk song, study, revival.*

The musical heritage of Shirak of the 19th-20th centuries has its unique place and role in the development of the Armenian national music. The rich musical folklore, imbued with the genre-stylistic features of the musical dialects of Western Armenia, became the basis for the unprecedented development of the professional music of the oral tradition and the creation of a valuable heritage. From the second half of the 19th century Armenian philologists and musician-folklorists became interested in the flourishing art of the Armenian bards and folk music players of Shirak. Komitas, Alexander Mkhitarian, Arshak Brutyan, Nikoghayos Tigranyan, Spiridon Melikyan, Aram Kocharyan, Robert Atayan, Margarit Brutyan not only collected and coordinated, but also valued this heritage with high standards. The absolute dominance of the diverse Armenian national image, on the one hand, and the unique cultural manifestations of national minorities and their relations, on the other hand, gradually formed a new unique Armenian urban cultural life, which was characterized by its stable and original traditions in the late 19th century. Gradually, a multi-genre system of song-music in urban life was established, acquiring local musical-style features at the beginning of the 20th century.

As musician-folklorist H. Apinyan rightly noticed: "The study of the musical folklore of ethnographic regions is a problem in Armenian folklore. Valuable collections, separate studies and articles published on the basis of the work in this sphere today expand the boundaries of musicology, requiring new methodological approaches to problem solving, modern ways of comparative analysis, which will lead to new assessments of the musical artistic phenomenon. The musical folklore of Shirak is one of the richest repositories of Armenian folk music, where many traditional songs, instrumental tunes and musical-poetic compositions preserved with amazing purity have a deep stamp of antiquity. Many of them still maintain their viability and result in folk artistic thinking. Indeed, the roots of many orally transmitted musical values are in the depths of historical Armenia, in the provinces of Moush, Alashkert, Erzurum, and in other places with many songs. However, the people displaced from their homeland due to the well-known historical events, and relocated to Shirak, in contact with the locals, enrich their verbal and musical language with the nuances of the place in time, which leads to new layers of musical thinking". (1)

It should be noted that this refers to both folk songs and instrumental and dance music. It is known that in the 19th century, as a result of well-known geopolitical, historical and cultural processes, Alexandropol became the direct bearer of the urban cultural values of Western Armenia (Kars, Karin, Moush). Folk dance had a unique expression in the cultural realities, especially in the musical life of the city, which was experiencing craftsmanship, trade and economic development. Like other genres of folk music, traditional dance carried new functional and aesthetic qualities, which were conditioned by the predominance of the Armenian ethnic cultural element (95% of the city's population were Armenians) on the one hand, and by active contacts with neighboring peoples on the other hand, which made the mastery of the so-called Caucasian dances contemporary. As in other Armenian cities of the 19th century, the dances existing in Alexandropol are included in three groups according to their functions: ritual, household or feast, competitive.² The main features of the Alexandropol traditional dance, under the

direct influence of the Western Armenian urban dance culture, stimulated the development of local unique patterns. Thus, at the end of the 19th century, Kochari, Klor dance, Erzurum Armenian dance, Mshu dance, Tamzara dances, which were very popular, were accompanied by Kalos prken, Gyumri trngi, Ghashange, Totik-totik dances and dance songs having a unique local coloring and expressiveness. They played a great role in preserving the traditional dance, especially the national identity of the dance music, which underwent various transformations in the musical life of Leninakan in the 20th century. If the moving text of urban folk dance (especially odd /odd/) and even) was characterized by the freedom and ease of dance steps, then the melodic component, along with the variety of dances of the same name, is characterized as a unique, unchanging unit. Due to the bright talent of the outstanding music performers in the musical life of Leninakan, the traditional dances were performed not only in everyday life and in city gatherings, but also on stages and on TV and radio. It is not accidental that the great Armenian composer Aram Khachaturyan used the dance "Kalos prken" as the sound symbol-bells of Leninakan. Assessing the place and role of the Alexandropol-Leninakan traditional dance within the mentioned period, it is necessary to use the unique significance of that heritage, as a value bearing typical features of ethnic identity, in the formation and development of the Armenian national composing art. Let us mention the basic principles of quoting and composing them in the works of Komitas, N. Tigranyan, A. Tigranyan, A. Spendaryan, A. Ter-Ghevondyan, which are again based on the inner possibilities of the original musical expressions of those dances.

According to Komitas, "The gift of composing a song is a natural gift for a peasant", everyone, good or bad, knows how to play and sing. ... For the builder, his daily creation has no value, it is an involuntary demand like bread and water. The villager despises many types of his songs, laughs at those who are educated, that they write carefully, collect those "naughty things and girl games". The main goals of folk art are beyond the artistic spheres, although primarily realized through artistic means, which is beyond doubt. Combining the many private titles of folk music, folklorists have concluded that its ultimate function is "the reproduction of humanity in a person". Not abstract humanity in general, but a rather specific one, historically predetermined by a given cultural tradition, to which every emerging individual must communicate in one way or another". (2)

Thus, it can be argued that folk song, like folk art in general, lives and functions almost according to the laws of organic nature. Therefore, as a "living organism", folk song coexists with some elements of external phenomena, preserving the backbone or basis of the composition of the work due to their assimilation.

Time is a very complex and influential factor in any manifestation of traditional, intangible culture, especially in the survival and preservation of folk songs. In the context of changing the living environment of folk song and some issues threatening the cultural ecology, we have tried to consider the special manifestations of song folklore "living" in a number of rural communities of Shirak.

At the beginning of the 21st century, despite the influence of modern globalization processes (television, internet, other means of communication), folk songs were played in any village in the Shirak region, with a predominance of local samples. The bearers and performers of the material are mainly elderly people, who treat the musical relics inherited from the older generation like sacred relics. Thus, a large group of songs that interest us should be seen as a legacy passed down from previous generations. Consequently, most of these songs live and survive as a memory. This is the reason for the transformed image of the song genre system: selective, preferred genres have been preserved. Here it is appropriate to quote the observations made by musicologist A. Pahlevanyan on the issue: "Due to the compulsion of time, some genres are pushed out of the musical life of the people. The folklore genre misses time compared to several reasons. a) loses its creative soil, the obligatory conditions in which it is born, develops, is transferred, that is, is cut off from its historical-geographical, social-psychological bases /epic poetry, historical songs, songs of exile/", b) loses its function /spiritual, ritual, work songs/, c) with the change of social-psychological factors, it leaves the system of human perception of art, as a genre it ceases to be a demanding requirement (lullabies, children's games, daily-work-life songs), d) the complex musical-poetic structure requires a high level of performance, almost professional-traditional transfer and excludes accidental bearing and performance, easy transfer of the contribution (prosody, epic poetical, work, ritual, troubadour)". (2) The dance genre occupies a unique place with its genre vitality. The importance of the musical, dance and poetic art of folk rural dances has been great in the Armenian centuries-old culture as the most intimate, most reliable and vital starting point of the folk art.

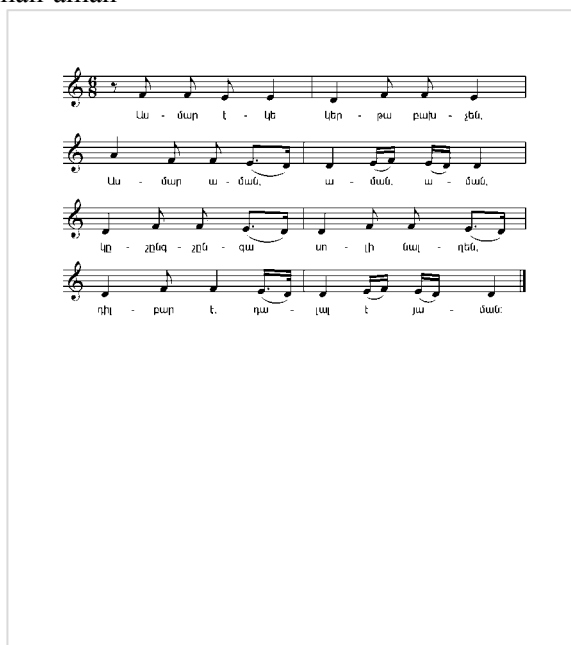
In different communities of Shirak it is still found today under the names of khagh, khana, taghalo, mani.

There are songs with repetitions, as well as without repetitions with simple melodic compositions. Some of them are separated from different rituals and live independently. The symmetrical to asymmetrical ratios of stressed syllables have a strong expression. The viability of the genre is due first to the presence of repetitive components, and then to the diversity of content. This is the reason why songs of different ritual and everyday situations are intertwined in the genre of dance songs. Unique samples of hard dance songs, have been preserved next to the small songs. The ritual songs are various. They are dominated by wedding and Ascension songs. Their newness is conditioned by their variety and vitality, especially in the wedding ceremony. The range of epic songs is limited to the songs of troubadour romances, as well as the songs of individual troubadours. These samples need special analysis, as the melodies of many of them live a standardized, independent life, adapting to the poem of a new individual author. Literary Armenian predominates in the poetic texts of the songs, which testifies to the transformations of their original versions. We believe that this phenomenon is not only a result of the time and new environment, but also of being influenced by troubadour songs.

The problems of the vital ontology of the works of the oral tradition and the methodological peculiarities of their study occupy a special place in various ethnomusicological researches. In folklore, the classical heritage is not a selection of songs, but a unique genetic fund of musical expression, which is instinctively protected in the conditions of activity of ethnic interests and interactions. 12 A recorded folk song can last a long time. However, the tradition of the creative mechanism of songwriting based on centuries of genetic memory and experience, can only exist if the conditions for the creation and performance of new songs exist. In the modern folklore of Shirak, there are few examples of songs created by the living tradition of songwriting. They are, of course, the product of the talent of individual composers. It is important that these songs, created in a community micro-environment, are performed as traditional classical samples.

In this respect, the lullabies and tragic songs occupy a special place, the genre peculiarities of which allow the performer of the song to freely create, to compose the musical-poetic composition with ease, according to the feelings and emotional state of the moment. Many of the song performers refer to the samples heard from their elders, but even a simple analysis reveals their sudden individual nature, which is the best evidence of the vitality and original manifestations of the songwriting tradition.

Dans song "Asmara man-aman"

REFERENCES

1. Apinyan H., Observations on the study of Shirak folk music. Materials of the Seventh Republican Scientific Session "Historical and Cultural Heritage of Shirak", Gyumri, 2007, p. 234.
2. Khachatryan Zh., Dance in Armenian, Yerevan, 2013, pages 10-11. n Zh., Dance in Armenian, Yerevan, 2013, pages 10-11.

PRACTICAL AND APPLIED APPROACH FOR LEARNING GIS IN LANDSCAPE ARCHITECTURE EDUCATION

Galev E., Prof., PhD, University of Forestry, Sofia, Bulgaria

DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_conf/25122020/7308

Abstract. *The paper reviewed the current state of GIS education at landscape architecture students in Bulgaria. Nowadays profession of landscape architecture cannot be practiced successfully without skills and abilities of geographic information system (GIS). An example is given in this study for using well known and real situation at GIS education. The basic stages in landscape planning process are tracked out. Our specific example involved the creation of a digital project for landscape-ecological evaluation involving data set of a well-known for the students forest region examined during their previous practical studies. Graphical and semantic data are easy to understand and make a good profit of educational process.*

Keywords: *GIS, education, landscape science, student classes, thematic mapping*

Introduction. In teaching GIS (Geographic Information Systems) in laboratory student's classes always is used a sample object which has previously created database. The aim of semester project is the students to apply what they have learned in a situation close to real life. In most cases, however, the investigated territory is absolutely unknown to the students and does not cause any associations in their minds. As is well known in geographical sciences, the importance of the association of pre explore the terrain of a particular area, which is used as an object of study is extremely high and is the most secure prerequisite for the successful conduct of the educational process.

At present, the applied significance of such approaches is very well proven in the activities in spatial planning and design, tourism and in general in all spheres of modern life [2].

Material and methods. The rapid entering of GIS technology in all walks of life have mass study by experts in various fields of science and practice. According to [1], the introduction of GIS as an educational discipline is the most important and necessary to be done in most universities, because that students can best perceive and master this so complicated matter. As the [4] successful implementation of lessons and assimilation of the taught material greatly depends on the apt choice of experimental subject of study in the laboratory. [3] formulate a similar statement by specifying different choices appropriate sample learning objects depending on the specialty of the students.

The specific examples discussed in this article is taken from the laboratory work on the course "Landscape science" of students in "Landscape architecture" at the University of Forestry in Sofia, Bulgaria and includes:

- Understanding the basic landscape components and their spatial distribution on the territory of Bulgaria.
- The creation of a project for landscape and recreational evaluation of a particular forest area. They trace the various stages in the process of landscape and environmental planning in the territories and in later phases of landscape development and landscaping design.

Results and discussions, including research limits and advantages. At familiarizing students with the landscape forming components on the territory of Bulgaria is used well studied in the average high school course material of natural geography and well-formed association contours of our country from various maps. Created during classes schemes for individual landscape components have two main tasks in didactic terms:

- to create visual association for spatial location and spatial relationships of specific landscape features that can only be described as purely empirical knowledge of the landscape. In all geographical sciences, such as "Landscape science" this kind of "knowing things" is mandatory and prerequisite;
- to help students understand and realize what exactly is the philosophy of geographic information systems. This is achieved by making a number of schemes. Self drawing and coloring of these schemes in the working environment of CAD / GIS software helps a lot for a proper understanding of the relationship between graphic and semantic data (Fig. 1). By analogy with the regions in each of manufactured in classes schemes differentiate and landscapes of the lower levels (regional and local) of landscape development projects. Almost all objects there are with an area dimension.

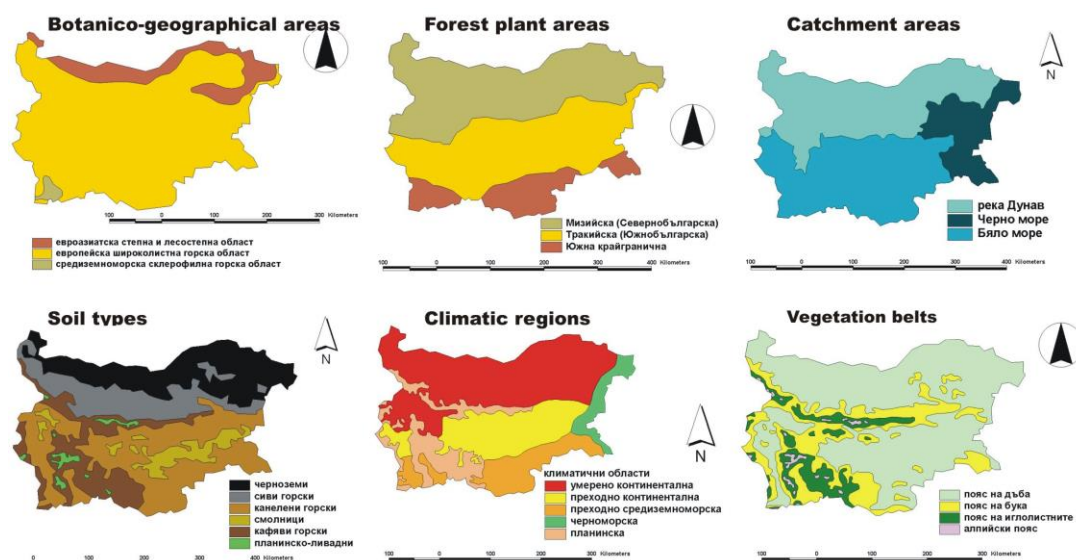

Fig. 1. Each of these elementary schemes drawn in the working environment of AutoCAD and colored in ArcView represents in itself a very small by its volume and content geographical information system.

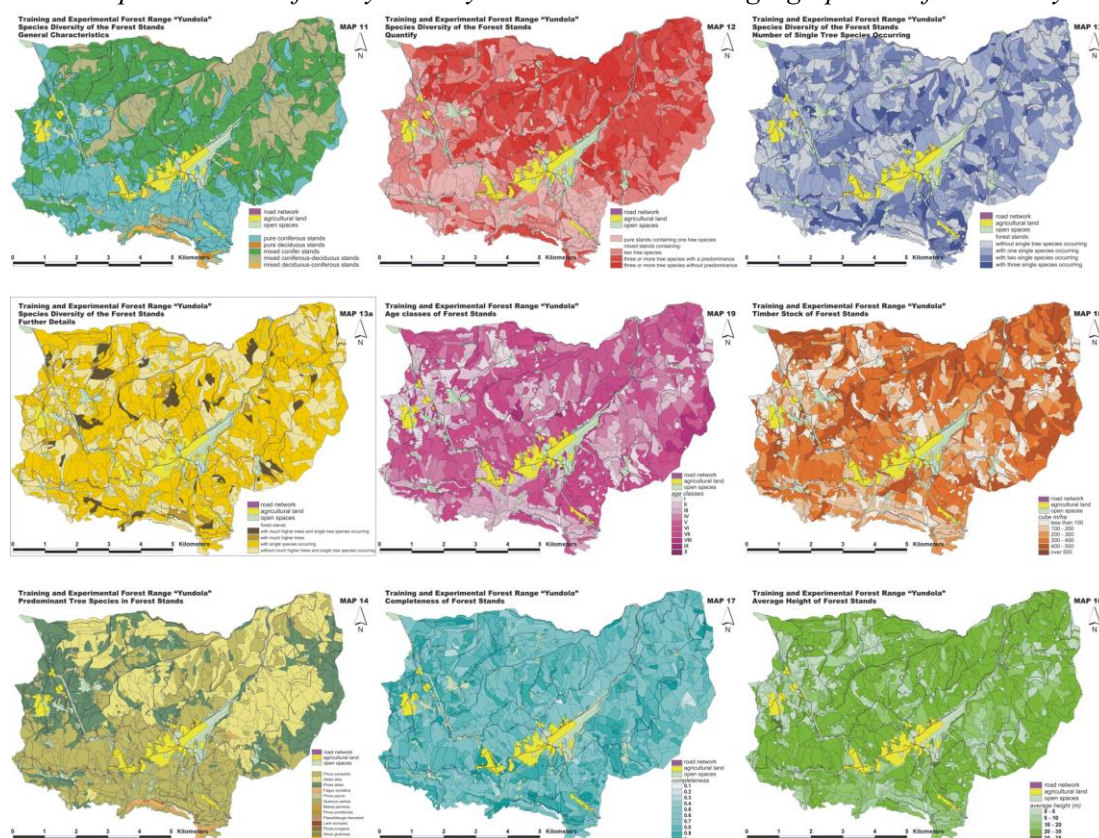

Fig. 2. Thematic maps.

For awareness to the philosophy and operation of GIS contributes the development of study for landscape-recreational evaluation of a particular forest area. During the previously held practice this territory was visited and reviewed and in addition there are hundreds of single and panoramic photographs that are available during the classes and can recall the landscape characteristics of each fragment of the examined terrain. For several laboratory classes are made a series of thematic maps illustrating the diversity of individual landscape characteristics (Fig. 2).

Thus it becomes possible to make a comparison between the photo card and the existing terrain (Fig. 3). This contributes to the emergence of new and more complete ideas of students for the real possibilities of GIS and how to use them in the field of landscape architecture in a real field situation in our conditions and existing in our country graphics and semantic information.

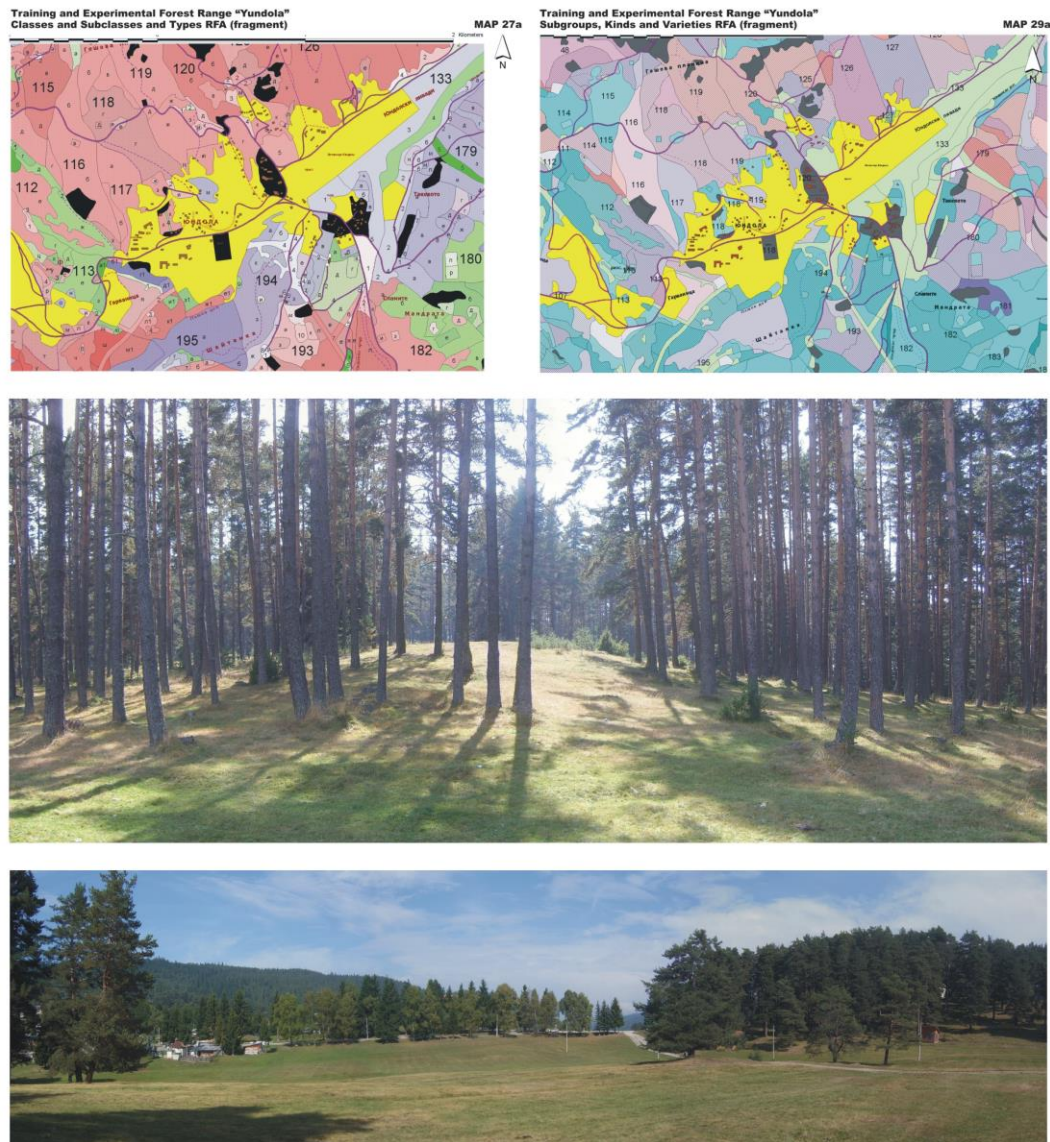

Fig. 3. Comparison between the portrayal of the scheme and existing on the field.

Conclusions. The complexity of GIS applications is large enough to hope that the training will be effective if used "hijacked" examples that are far from the learner categories of thinking (eg database and support training programs containing in the software product). Even a teacher is a great expert in the use of GIS software, he can not be both a specialist in all areas of life where GIS software is used. To optimize the teaching of GIS and to increase the effectiveness of teaching and student interest, teachers can choose a landscape approach in which the object of study is specific terrain that students have previously observed or were introduced to them by photo materials or educational films.

Graphical data are more easily readable and semantic information is much easier to understand when there is the association for the familiar terrain features and general landscape features of the research area.

REFERENCES

1. Deliiska B., Todorov B., Danchev A. 2004. Educational aspects of geoinformatics implementation (case study of Bulgaria), Proceedings of "3-rd GIS Days in Turkey/October 6-9, 2004", 163-169.
2. Gurkova, M. 2015. Features of development intervention needs of cultural tourism in forest areas. Journal of Management and Sustainable Development, University of Forestry, Sofia, Bulgaria, 2015/6, vol.55, pp. 91-96; ISSN 1311-4506
3. Kerski, J. 2003. The Implementation and Effectiveness of Geographic Information Systems Technology in Secondary Education. Journal of Geography, 102(3): 128-137.
4. Laituri, Melinda, and Sophia Linn. 2001. Graduate students plus Grade School (K-12) plus Geography Standards plus GIS = Great Success! Proceedings of the 1999 ESRI User Conference.

MODEL OF FORMATION OF PRE-SERVICE TEACHERS' READINESS FOR TEACHING CHEMISTRY IN ENGLISH

Irina Babich, Master's Degree in Pedagogical Sciences, PhD student of the Higher School of Natural Sciences of Pavlodar state pedagogical university, Pavlodar, Republic of Kazakhstan,

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5861-6260>

Zarina Shakirova, English teacher, Nazarbayev Intellectual School in Pavlodar, Pavlodar, Republic of Kazakhstan

DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_conf/25122020/7309

Abstract. This study aims to develop a framework and model of pre-service teachers' readiness for teaching Chemistry in English. The three-component structure of readiness is defined by the authors as a complex personal education, which includes knowledge of the subject-methodological and linguistic content in their integration, the ability to plan and implement what is planned in practice, evaluate and make changes, positive motivation (attitude) to the process being implemented. The model of the formation of pre-service teachers' readiness for teaching Chemistry in English is described in detail. The model is constructed on the basis of a system, competency building, socio-constructivist and personal-activity approaches. Its theoretical and methodological basis is the theory of the relationship of thinking and speech by L.S. Vygotsky, BICS / CALP J. Cummins, theory of Scaffolding, theory of Speech Activity and the taxonomy of learning objectives in Bloom's cognitive domain. The article formulates special competencies necessary for pre-service teachers, the conditions for their readiness, and methodological principles of teaching. The methods of basic teaching of the elective course "Learning and Teaching Chemistry in English" are described in detail, based on the integration of two innovative approaches Content and Language Integrated Learning (CLIL) and Inquiry Based Learning (IBL).

Keywords: readiness, model, pre-service teachers, CLIL, IBL, Chemistry.

Introduction. In the strategic development plan of the Republic of Kazakhstan until 2025 (State Program Of Education Development in the Republic of Kazakhstan for 2020-2025, 2019) one of the priority tasks in the field of education as the basis for economic growth is the initiative to switch to teaching subjects in high school in English. This is due to the entry of Kazakhstan into the world economic space and the need to ensure the competitiveness of the country's economy. The use of the English by pupils, students, specialists provide them with access to world information bases, will allow them to exchange with received information in the professional sphere, and will contribute to the development of science and modern technologies. In this regard, the issue of training future specialists - teachers of natural science disciplines, teaching in a foreign language is exiting.

In the pedagogical universities of the country, there are positive changes in the direction of integrating English into the disciplines of the non-linguistic cycle. Integration is carried out through programs such as "Foreign language for special purposes", "Professional English", the study of natural science subjects in English. However, our research (Babich et al., 2020) showed that pre-service teachers still have an insufficiently high level of proficiency in academic English, are not ready to organize communication in the classroom, give formative feedback to students, and timely respond to their cognitive needs. They are having trouble in lesson planning and choose teaching methods and believe that teaching in a foreign language requires special methodological training. The solution to this problem is provided for in the strategic development plan of the Republic of Kazakhstan until 2025, which proposes to update the curricula and educational programs for the training of teaching staff in order to introduce new methods of teaching English (State Program Of Education Development in the Republic of Kazakhstan for 2020-2025, 2019).

In this regard, the question of forming the readiness of pre-service teachers to teach subjects of the natural science cycle (including Chemistry) in English becomes relevant.

In the Big Explanatory Dictionary, readiness is defined as readiness for something, the ability to do something. (Big Explanatory Dictionary of the Russian Language: 120 thousand words, 2019)

The problem of the readiness of specialists for various types of activity is paid much attention in psychology and in pedagogy. We will consider the problem of forming the readiness of pre-service teachers for teaching Chemistry in English as one of the aspects of professional readiness.

In psychological research, readiness is often defined as the manifestation of a certain level of ability (Rubinshtein, 2013) as a psychological attitude (Uznadze, 1961).

A large number of researchers (Katz & Stotland, 1959; Maiers, 2011; Petrovskii et al., 1996; Sardzhveladze, 1989; Uznadze, 1978) describe the structure of a psychological attitude, consisting of three components: cognitive (knowledge or belief of a person about the object of the installation), emotional-evaluative or affective (emotional assessment of an object, revealing a feeling of sympathy or antipathy towards it) and behavioral (willingness to act in a certain way in relation to the object of installation).

In pedagogical research, readiness and professional readiness are considered as multicomponent systems (V.A. Slastenin) and as a complex of properties and personality traits (V.A. Krutetsky).

V.A. Krutetsky (Krutetsky, 1976) believes that readiness is a set of personality traits that determine its compliance, suitability for activity: an active, positive attitude towards it; a favorable mental state during its implementation; a set of knowledge, skills and abilities in a particular area; specific sensory and mental characteristics that meet the requirements of the activity. So, according to V. Lifrieri opinion (Lifrieri, 2005) and A. Siddiq K. (Ahmad Siddiq et al., 2019) a positive attitude is essential for achieving results in the field of language.

M.I. Dyachenko, L.A. Kandybovich (Dyachenko & Kandybovich, 1976) believe that readiness arises on the basis of needs, motives, goals of activity and contributes to the further development of plans, attitudes of future actions. The components of professional readiness are motives and attitudes, interests, tendency, convictions, intentions that determine the professional readiness of an individual for a specific professional activity.

R. Gardner (Gardner, 2007) believes that positive attitudes coupled with motivation affect the speed and success of learning a second language. Investigating the motivational factors of learning English among Spanish students, R. Gardner came to the conclusion that more motivated students have better results than less motivated ones. Students, who see instrumental value in learning English language, do better.

On the one hand, the formation of a positive attitude towards the study of special subjects in English is a strong motivational incentive for pre-service chemistry teachers to further implement it (My article ENU). On the other hand, studies by Keita Kikuchi have shown that classmates or teachers can motivate positive attitudes towards learning academic English (Kikuchi, 2019).

Research by M.I. Dyachenko, L.A. Kandybovich continues V.A. Slastenin. (Slastenin, 2013) It defines readiness for professional activity as a complex synthesis of psychological (focus on activity, positive motivation), scientific and theoretical (knowledge), practical (professional skills and abilities), psychophysical components (professionally significant personal qualities).

V.A. Slastenin, S.L. Rubinstein, S.L. Shcherbakov, (Rubinstein, 2013; Slastenin, 2013; Shcherbakov, 1971) believe that an important component of a teacher's professional readiness is his readiness to interact and communicate with students. From the point of view of the formation of readiness for teaching in English and in accordance with the theory "BICS / CALP" J. (Cummins, 1984), pre-service chemistry teachers should have good command of basic communication skills of everyday communication "BICS" (basic interpersonal communicative skills) and cognitive / academic language skills "CALP" (cognitive / academic language proficiency). BICS describes the development of speaking and language skills required by prospective teachers in everyday communication and are a contextually embedded language. Baker (Baker, 2006) characterizes CALP as an academic language (often abstract) used in the classroom in a "limited context" when non-verbal cues are absent and higher-order thinking skills (analysis, synthesis, assessment) are required.

Thus, the analysis of psychological and pedagogical studies of the structure of readiness for professional activity shows that a large number of scientists determine three main components of readiness: motivational, cognitive (knowledge, high-order skills) and praxeological (professional skills and abilities).

The cognitive and praxeological components of the readiness of pre-service teachers to teach chemistry in English are formed in the process of applying subject-language integrated learning (CLIL), recommended by the European Commission for use in higher education. CLIL allows you to study chemistry, teaching methods, and English at the same time. Learning with CLIL, teacher training graduates gain the content integration and language teaching experience they need to work in the classroom. The 4C model proposed by Coyle (Coyle, 1999) provides support of pre-service teachers in lesson planning and teaching. Coyle identifies four components of a successful lesson: content (subject content), communication (language of instruction, language for teaching, language through teaching), cognition (development of high-order thinking skills), and culture (intercultural interaction).

The motivational component of readiness can be formed during the application of Inquiry-Based Learning (IBL). This approach allows the content of the curriculum to be tailored to the interests and curiosity of students. It facilitates the communication of pre-service teachers in the

process of collaborative problem solving and the development of metacognitive skills, a deep academic understanding of chemistry and its teaching methodology, which is associated with the development of academic English. The use of IBL lowers the “affective filter” of students (Krahnke & Krashen, 1983) and makes learning emotionally attractive.

Thus, the integration of CLIL and IBL approaches will provide support for students in the formation of the three components of readiness for teaching Chemistry in English.

In our research, we set a goal to develop a structure and model of the formation of pre-service teachers' readiness for teaching Chemistry in English.

To create a holistic system which reflects the characteristics, characteristics and functional parameters of readiness, we used a modeling method.

Methods of the research. The construction of the model was carried out on the basis of a systemic, competence-based, socio-constructivist, personal-active approaches. The theoretical and methodological basis of the model is the theory of the relationship of thinking and speech by L.S. Vygotsky, J. Cummins BICS / CALP theory, scaffolding theory, taxonomy of learning objectives in Bloom's cognitive domain, theory of speech activity.

From the point of view of a systems approach, we define readiness for teaching Chemistry in English as an integrative quality of a person, which ensures quick adaptation to activity, its improvement and includes interrelated and mutually influencing components: motivational, cognitive, praxeological.

From the point of view of the competence-based approach, we have identified the basic competencies required for a teacher to teach chemistry in English. The definition was carried out using the ranking not grouped ordered series of the most significant competencies indicated by practicing teachers, which are described in the European Framework for the Professional Development of Teachers CLIL (Marsh et al., 2012) and within the competence of Bertaux (Bertaux et al., 2010) The study involved 24 chemistry teachers with a total work experience of 14 to 35 years.

The integration of CLIL and IBL ensured the implementation of personality-activity, socio-constructivist approaches in the process of fulfilling the request cycle by students.

Based on the systemic, competence-based, personality-activity, socio-constructivist approaches, we have identified the main characteristics of the constructed model:

- relevance - the relevance of the model, its relevance and significance for the formation of pre-service teachers' readiness for teaching Chemistry in English;

- dynamism - the model provides for the formation of readiness for teaching in English in the dynamics of the development of communicative and cognitive skills and abilities of students, changes in the degree of support from the teacher;

- integrity - the model contains all components (target, meaningful, procedural, reflexive-productive) that ensure the achievement of expected results: formation of pre-service teachers' readiness for teaching Chemistry in English;

- informativeness - the model contains a sufficient amount of information necessary to determine the direction and methods and assess the level of readiness of pre-service teachers' readiness for teaching Chemistry in English.

Thus, the model for the formation of pre-service teachers' readiness for teaching chemistry in English represents a certain organization of the educational activities of students, aimed at the formation of their special competencies.

Results of the research. The analysis of the content of the competencies selected by practicing teachers allowed us to divide them into four main groups: basic competencies of a Chemistry teacher in English (knowledge of various sections of chemistry, general, academic, "chemical" English and classroom management language, methodology - CALP, approaches to assessing student achievement in English), competency of the lesson planning, (planning learning outcomes, choosing content and resources, adapting authentic materials, teaching techniques, developing assignments and assessment strategies), implementation of the plan into practice (competencies in supporting the development of general, academic, "chemical" English, productive cognitive skills, high-order thinking, cultural consciousness and interculturality, multimodality, culture of educational assessment, ensuring a safe and supportive environment), assessment of teaching in English (the competence of assessing and self-assessing progress in teaching chemistry in English and making decisions on development directions). All these competencies are related to the formation of pre-service teachers' readiness to teach in English and do not take into account the general professional competencies that are formed in the process of studying at the university: managing their professional development and class management, establishing

constructive relationships with students, working with other participants in the educational process to improve student learning, use interactive methods to support student-centered learning, and others.

The structure of readiness for teaching Chemistry in English is shown in Figure 1.

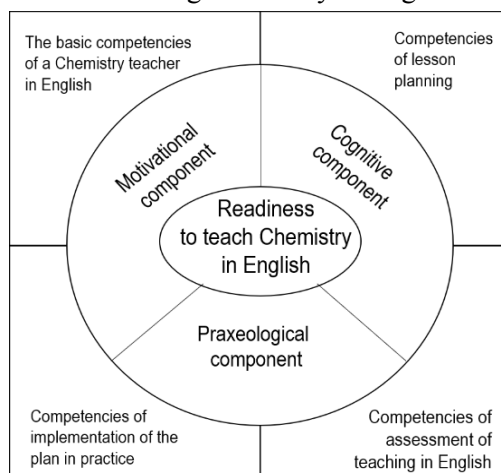

Fig. 1. The structure of readiness for teaching Chemistry in English

Thus, we define the readiness for teaching Chemistry in English as a complex personal education, which includes knowledge of subject-methodological and linguistic content in their integration, the ability to plan and implement what is planned in practice, evaluate and make changes, positive motivation (attitude) to the implemented process.

Analysis of International and Kazakh experience, our own teaching practice allowed us to formulate and experimentally confirm the effectiveness of the following conditions for the formation of pre-service teachers' readiness for teaching Chemistry in English:

- availability of qualified CLIL teachers with knowledge of language subject, pedagogical competencies;
- the presence of an effective, emotionally literate environment that motivates pre-service teachers for teaching Chemistry in English;
- implementation of training through the integrated course program "Learning and teaching Chemistry in English", which includes subject, linguistic and methodological components of the theory and practice of teaching chemistry;
- using the integration of CLIL and IBL (inquiry-based learning) techniques to involve pre-service chemistry teachers in self-organized interactive learning in the subject-pedagogical field;
- providing systemic reflexive practice of pre-service teachers in planning and conducting chemistry lessons in English.

We have identified the main provisions of the process of formation of readiness for teaching Chemistry in English that are relevant for our research: general didactic, general methodological principles, didactic principles of subject-language integrated learning and learning based on requests (Table 1).

Table 1. Principles of formation of readiness for teaching Chemistry in English

№	Groups of principles	Principles
1	General didactic (taking into account general patterns)	individualization and differentiation of training; activity; availability; optimality; developing high-order thinking skills; unity of thought and speech activity; psychological comfort
2	General methodological (taking into account the specifics of teaching disciplines)	communicative orientation; authenticity
3	Principles of subject-language integrated learning	principle "4 C"; integration of chemical, methodological and linguistic content; duality-reliance on the first and foreign language; multiculturalism; multimodality; scaffolding (optimal support in the learning process)
4	Principles of Query-Based Learning	learners are in the center of the entire process; peer-to-peer collaboration; students as researchers; teachers as research assistants; reflecting on learning

The model for shaping of pre-service teachers' readiness for teaching Chemistry in English includes target, meaningful, procedural, diagnostic, and effective blocks (Figure 2).

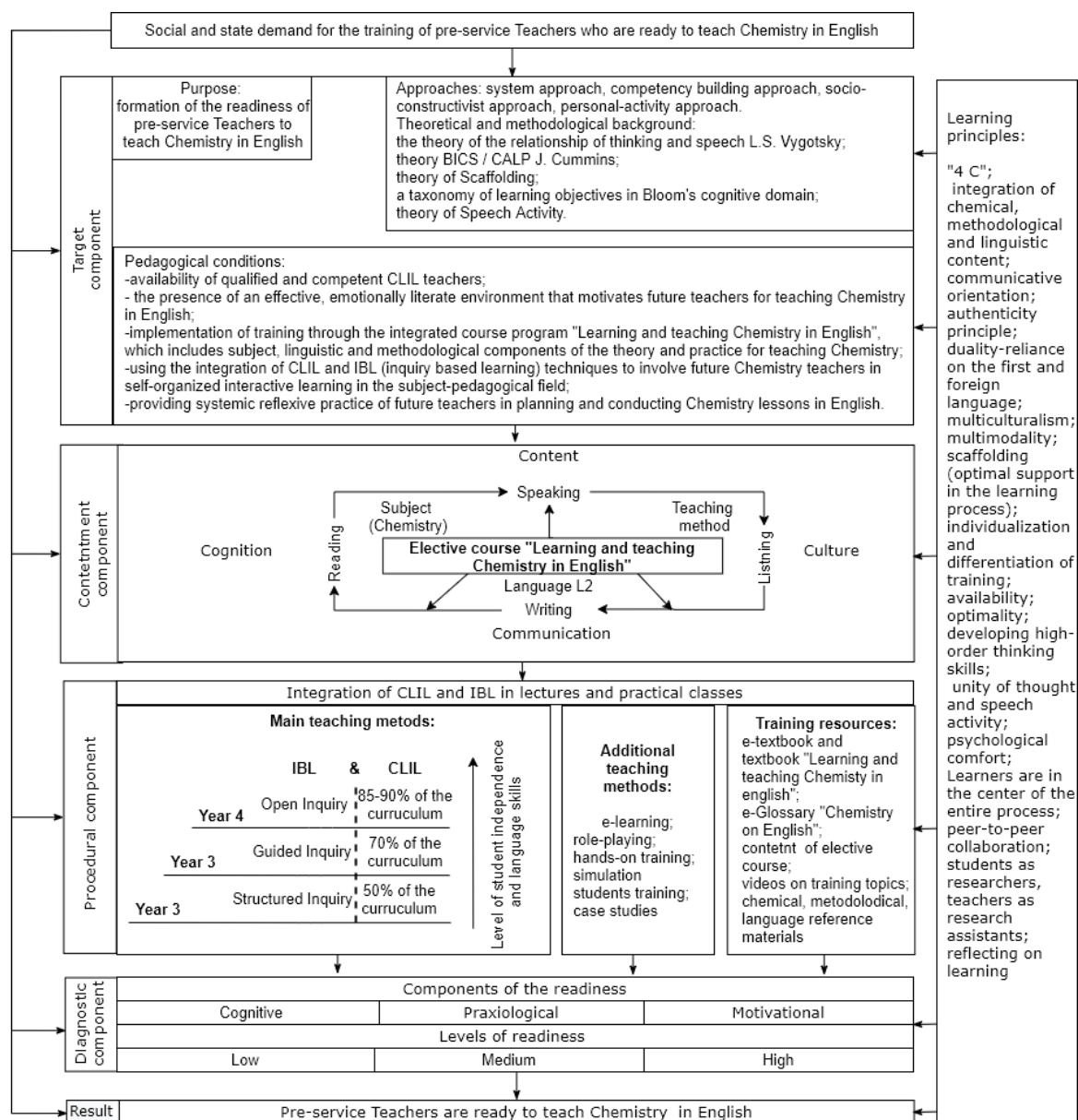

Fig. 2. The model for shaping of pre-service teachers' readiness for teaching Chemistry in English

The purpose of the model is to form the readiness of pre-service teachers for teaching Chemistry in English. The content block is presented by the knowledge gained by pre-service teachers in the course of studying the elective course "Learning and Teaching Chemistry in English" in the field of subject-methodological and language content, the development of communication, cognitive skills and intercultural interaction skills in the process of reading, speaking, listening, writing. The procedural block includes a demonstration of the application of the basic CLIL and IBL methods in their integration and in the dynamics of decreasing support from the teacher, additional methods used to form readiness, resources and forms of training for pre-service teachers. We study Chemistry and methods of teaching it in English with a gradual reduction in guidance and support from teachers of language and subject knowledge and an increase in the percentage of use of English by pre-service teachers in the classroom from 50% in the 2nd year to 70% in the 3rd year and up to 85- 90% on the 4th year. Much attention is paid to the development of the ability to observe the lesson of fellow students and to formulate feedback. The teacher's role gradually changes from being a leader and practical assistant to being a supportive mentor. In the 4th year, the minimum teacher support is aimed at increasing students' confidence and independence in designing and delivering lessons. Students, applying the knowledge and skills gained on the 2nd and 3rd year, individually plan lessons, independently develop multi-level assignments, using CLIL techniques and methods aimed at organizing students' independent work. The formation of the necessary competencies is carried out in the course of lectures and practical exercises. To achieve the

goal of the model, electronic resources were developed: a glossary of chemical and pedagogical terms, classroom management words, an electronic textbook "Learning and Teaching Chemistry in English", training videos, reference materials in the subject, methodological, and language areas were selected. The diagnostic block includes the formulated components of readiness and the levels of their formation. The result of the implementation of the model should be the formation of a competence specialist who is ready for teaching Chemistry in English.

Conclusions. Thus, the implementation of the proposed model can contribute to the formation of future teachers' readiness for teaching Chemistry in English, since it is aimed at the formation of all three of its components: motivational, cognitive and praxeological.

Evidence of the effectiveness of the model of formation of pre-service teachers' readiness for teaching Chemistry in English is currently carried out during the industrial practice of students studying for three semesters using the Model and content of the elective course "Learning and Teaching Chemistry in English".

REFERENCES

1. Ahmad Siddiq, K., Miri, M. A., & Sarwarzada, T. (2019). Afghan Students' Attitudes and Motivations Toward ESP and EGP Courses. *Language In India*, 19(6), 354. <http://languageinindia.com/june2019/v19i6june2019part3.pdf#page=50>
2. Babich, I. M., Baratova, A. A., & Shomanova, Z.K. (2020). Exploring preservice chemistry teachers' attitudes towards learning a subject in english in Kazakhstan. *BULLETIN of Pedagogical Sciences*, №2(66), 265–271.
3. Baker, C. (2006). Foundations of Bilingual Education and Bilingualism Fourth Edition. *BILINGUAL EDUCATION AND BILINGUALISM*, 54.
4. Bertaux, P., Coonan, C. M., Frigols-martín, M. J., & Mehisto, P. (2010). *the Clil Teacher's Competences Grid*. 1–9.
5. Big Explanatory Dictionary of the Russian Language: 120 thousand words. (2019) Edited by D. N. Ushakov Publishing house: Standard Year of publication: 2019.
6. Coyle, D. (1999). Theory and planning for effective classrooms: Supporting students in content and language integrated learning contexts. *Learning through a Foreign Language*, 46–62.
7. Cummins, J. (1984). *Bilingualism and special education: issues in assessment and pedagogy*. Clevedon: Multilingual Matters Ltd.
8. Gardner, R. C. (2007). Motivation and Second Language Acquisition. *PORTA LINGUARUM*, 8, 9–20. <https://digibug.ugr.es/bitstream/handle/10481/31616/Gardner.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
9. Katz, D., & Stotland, E. (1959). A preliminary statement to a theory of attitude structure and change. *Psychology: A Study of a Science*, 3(423–475).
10. Kikuchi, K. (2019). Motivation and demotivation over two years: A case study of English language learners in Japan. *Studies in Second Language Learning and Teaching*, 9(1), 157–175. <https://doi.org/10.14746/ssl.2019.9.1.7>
11. Krashen, K. J., & Krashen, S. D. (1983). Principles and Practice in Second Language Acquisition. *TESOL Quarterly*, 17(2). <https://doi.org/10.2307/3586656>
12. Lifrieri, V. (2005). *A sociological perspective on motivation to learn EFL: The case of Escuelas plurilingües in Argentina*. 1–107. <https://clck.ru/M6zQ6>
13. Marsh, D., Mehisto, P., Wolff, D., & Frigols-Martín, M. J. (2012). European Framework for CLIL Teacher Education. A framework for the professional development of CLIL teachers. In *Encuentro* (Vol. 21). <http://clil-cd.ecml.at/EuropeanFrameworkforCLILTeacherEducation/tabid/2254/language/en-GB/Default.aspx>
14. State Program of Education Development in the Republic of Kazakhstan for2020-2025 (2019). *Adilet. Information and legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan*. <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000988>
15. D'yachenko, M. I., & Kandybovich, L. A. (1976). *Psychological problems of readiness for activity*. BSU Publishing House.
16. Krutetskii, V. A. (1976). *Psychology of teaching and upbringing of schoolchildren: a book for teachers and class teachers*. Education.
17. Maiers, D. (2011). *Social psychology: [trans. from English]*. Publishing house "Peter"
18. Petrovskii, A. V., Brushlinskii, A. V., Zinchenko, V. P. et al (1996). *Introduction to Psychology*. Introduction to Psychology.
19. Rubinshtein, S. L. (2013). *Fundamentals of General Psychology*. Peter-Trade.
20. Sardzhveladze, N. I. (1989). *Personality and its interaction with the social environment*. Academy of Sciences of the Georgian SSR, Institute of Psychology. D. N. Uznadze.
21. Slastenin, V. A. (2013). *Pedagogy. Textbook. Manual for Stud. Higher. Ped. Textbook. Establishments* Publishing Center Academy.
22. Uznadze, D.N. (1961). *Experimental Foundations of Attitude Psychology Acad. Sci. Cargo. SSR. Institute of Psychology*. D. N. Uznadze.
23. Uznadze, D. N. (1978). General teaching about installation. *Psychology Reader: A Textbook For Students Of Pedagogical Institutes: [Comp. VV Mironenko, Ed. AV Petrovsky] Education*, 101–108.
24. Shcherbakov, A. I. (1971). Psychological structure of personality and patterns of its formation. *Personality Psychology and Educational Psychology. LGPI them. AI Herzen*, 3–31.

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL OUTCOMES OF COACHING COOPERATION FOR INTERNALLY DISPLACED PERSONS WITH LOW AND MODERATE LEVELS OF LIFE SUCCESSFULNESS

Borovynska Iryna, PhD Student, Institute for Social and Political Psychology, Kyiv, Ukraine,

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7280-0424>

DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_conf/25122020/7310

Abstract. The article is dedicated to the overview of the results of coaching cooperation with internally displaced persons. In a formative experiment that occurred in the form of coaching took part thirteen IDPs with low and moderate levels of life successfulness.

For the evaluation of coaching outcomes, we used both qualitative and quantitative methods. For collecting qualitative data, we used a set of questionnaires both before and after coaching. For qualitative data collection, we used semi-structured interviews before and after coaching.

Coaching sessions were conducted from March until June 2020. Each coachee had a set of sessions dedicated to their issues connected with life successfulness and social-psychological strategies for life successfulness utilisation. The number of sessions ranged from five to ten sessions per person. The duration of each session was from thirty to sixty minutes.

After coaching cooperation, we identified changes in both qualitative and quantitative data sets, allowing us to conclude coaching effectiveness in cases connected with forced relocation and its outcomes.

Keywords: coaching, IDPs, intervention, coaching effectiveness evaluation, coaching outcomes.

Introduction. After forced relocation because of the occupation of Crimea and armed conflict in the Donbas area, many people faced with different problems. Their issues were related to adaptation, renewal of financial level and accommodation, reconstruction and attainment of social connections, experiencing trauma and other psychological, social and economic outcomes.

Researching social-psychological strategies for life successfulness, we discovered that the larger part of internally displaced persons (IDPs) with a high level of life successfulness had an experience of addressing helping professionals. During the in-depth interviews, our respondents reported that such a strategy helped them overcome psychological difficulties and get back on track.

Thus, we decided to dedicate the last part of our research to coaching evaluation as a mean of social-psychological strategies for life successfulness activation.

Main goals. The main goal of this article is to show the social-psychological effects of IDP-coach cooperation using both quantitative and qualitative means of research.

Theoretical background. Coaching is a method of intervention which is based on the cooperation of coach and coachee (client) directed on the maximisation of client's potential (Nareiman et al. 2019, ICF 2020 a) and achieving of essential goals in different spheres of life, self-awareness and personal responsibility of the participant (Passmore, Fillery-Travis 2011).

The basis for coaching is a partnership of coach and coachee, which recently is the object of numerous research (Correia et al. 2016; de Haan et al. 2016). The cooperation between coach and coachee means that both parties have their duties and obligations, and their characteristics influence the coaching effectiveness and outcomes (Boysen, 2018).

The coach role in the process is, first of all, to focus on coachee's issues and goals and to facilitate sustained behaviour change (Brotman et al. 1998). Thus, a coach is like an accompanee who helps to move from the "now" point to the desired point in the future. At the same time, the coach must have a proper set of personal qualities that help create an atmosphere of trust, assistance and support. He/she has to be intelligent, have savvy and grounded self-knowledge (Koortzen, P., Oosthuizen, R., 2010). Coach also needs to be skilled in giving feedback on the coachee's progress, stimulating consciousness and development, asking relevant probing questions, motivating the coachee by recognising his/her accomplishments.

First of all, the coachee role in the process is connected with voluntarily setting and commitment to his/her coaching goals (McGovern et al. 2001). To make coaching process effective

coachee has to be fully present for each coaching session, complete his/her assignments between sessions, practice skills and behaviour needed for changes, consider professional coaching as an opportunity to take advantage of, take risks, (Stevens 2005) and try other strategies when needed.

As far as many IDPs are disoriented after relocation coaching could be considered as a mean of stabilisation and further development of strategies which will lead to the achievements in important life spheres.

In our previous work, we analysed unsuccessful IDPs' answers to understand what problems they usually face after forced relocation and how coaching could be applied to those problems solving. We divided all the obstacles into two main groups: intrapersonal and interpersonal. Intrapersonal set of problems are connected with personality (complexes and limiting beliefs, lack of self-confidence and self-esteem, incomprehension of own needs and interests, pessimism, inflexibility, lack of motivation and commitment, striving to escape difficulties and responsibility) and level of skills development (inability to set goals and imagine personal future, lack of planning and time-management skills; an inability to keep focus and to achieve results; an inability to overcome obstacles and difficulties; a lack of strategic thinking; an underestimation or an overestimation of one's resources (time, efforts, abilities). Intrapersonal problems are connected with the loss of habitual social environment and lack of communication after relocation, low level of communication skills, a psychological barrier connected with communication (for example, inability to ask for help), a lack of experience in forming new social environment, a lack of support, a lack of interest in other people or distrust.

As a mean of intervention, coaching could be applied to both groups of problems if a person is ready to be engaged in coaching cooperation and follow the conditions described above. Coaching could deal with typical behaviour patterns, reflection ability, invention and implementation of new behavioural strategies, overcoming limiting beliefs on both intrapersonal and interpersonal levels (Borovyńska, 2020: 26)

Methods. As far as this research was a part of a bigger one connected with social-psychological strategies for life successfulness of internally displaced persons, we involved in personal coaching 13 IDPs with low and moderate levels of life successfulness. Every participant had an opportunity to have from 5 to 10 personal coaching sessions. Before selecting people for personal coaching, we asked them to ground their need of coaching and write a list of themes (problems) that they would like to work on considering that the last ones should relate to life successfulness and social-psychological strategies for life successfulness. It was rather an important stage because the effectiveness of coaching, along with other factors depends on a person's engagement and interest. After selection, we signed up coaching contracts that included the main rules of cooperation, the list of topics we agreed to work on and the approximate dates of every session. As a sample, we used an agreement recommended by the International Coach Federation (ICF, 2020 b)

Coaching sessions for those people were free of charge. Firstly, because of their forced relocation experience and in some cases, inability to pay for coaching sessions secondly, because they agreed to take part in our research, to fill in all the needed forms before and after coaching, to be interviewed before and after coaching, and to use all those materials in our research.

All the work with IDPs were conducted from March to the beginning of June 2020.

Before and after coaching participants filled in forms which included several methodic directed on evaluation both intrapersonal and interpersonal characteristics:

- **Level of Life Successfulness.** We developed this questionnaire for evaluation of the level of life successfulness. It is a 39-items self-report survey that consists of questions related to six subscales which represent results in main life domains that were distinguished theoretically (Relationships with Close People, Leisure, Health, Personal Development, Social Environment, Financial-Professional Fulfillment), the scale of Social Desirability and scale which assess emotional state connected with respondents' life successfulness (Emotional Evaluation of Life Successfulness). The instrument is scored by summarizing responses for each of the seven subscales to understand the level of satisfaction with each life domain and by totaling scores of all the scales (except Social Desirability) to get the overall test result. Construct validity of the questionnaire is supported by internal consistency (alphas ranged from 0.65 to 0.85 for the seven subscales) and factor analysis showed that the six domains, as well as evaluation of emotional state, are empirically distinguishable from one another.

- **Communicative Social Competence** is a 100-items self-report survey which are placed in cyclic order. The questionnaire is directed on evaluating personal characteristics that help a person set

and maintain productive contacts with other people. It consists of 8 scales (sociability, logical thinking, emotional resilience, carelessness, sensibility, independence, self-control, an inclination to antisocial behaviour) (Fetiskin, 2002: 99).

- **Personal competitive ability** is a bipolar self-report scale which consists of eleven statements. The technique is designed to evaluate the existent level of competitive ability, which is considered a form of interpersonal interaction under the condition of opposition towards individuals or groups achieving the same goals (Fetiskin, 2002: 82).

- **Motivation for achievement** is a questionnaire which helps to evaluate which aspiration to a greater extent defines a person's behaviour: a wish to achieve success or escape failure. (Fetiskin, 2002: 74).

- **Diagnostic of manipulative attitude** defines the extent of a person's inclination to express a manipulative attitude towards others (Fetiskin, 2002: 192).

- **Perceptual evaluation of stress resistance** is a technique directed on an evaluation of the type of stress resistance. There are two types of stress-resistance A (behaviour oriented on success and life achievements, permanent readiness to act, to compete, to achieve regardless circumstances. This type is identified as stress-sensitive) and B (non-aggressive, rational, non-emotional. This type is considered as stress-resistant) (Fetiskin, 2002: 175).

- **Self-evaluation of ontogenetic reflection level** is directed on evaluating reflection level, which includes analysis of past mistakes, successful and unsuccessful life experience (Fetiskin, 2002: 171).

- **Goal. Mean. Result** this questionnaire is directed on the research of action structure peculiarities. Any action could be considered as such that consists of three sequentially rotating components. This technique serves to define personal peculiarities connected with action planning, using means for achievement and result evaluation (Malkina-Pykh, 2005).

For a collection of qualitative data connected with evaluation of participants' state "before" and "after" coaching, we used semi-structured interviews which were audio or video recorded and then transcribed verbatim.

All the interviews were held at a suitable for a respondent time both personally and via online applications for video calls, such as Skype, Viber, Zoom, et cetera. Such an approach was used because some of the respondents were in other from Kyiv territories of Ukraine, and some of them were limited with time and were not able to meet personally.

For evaluation of "before" state, we used the next set of questions: *Do you consider yourself a successful person? What does life successfulness mean for you? Do you utilize one of these strategies for success achievement: Support of Close People, Addressing Helping Professions Specialists, Sample Actions, Cooperation with Other People, Integration into Community, Using of Other People (manipulative behaviour), Actions Regardless Circumstances. How do you use those strategies? What are your expectations about our cooperation? What topics do you want to consider during our cooperation? What result should bring solving of those issues? If to imagine that this is our last meeting after coaching, what has changed?*

For evaluation of "after" state and coaching outcomes, we used the next blocks of questions: *Has something changed in the evaluation of yourself as successful in life after coaching? How do you consider life successfulness now? What is it for you now? What has changed in your utilization of social-psychological strategies for life successfulness? Have your needs been satisfied during the coaching? How have those needs been satisfied? What new skills and knowledge have you achieved? Have you felt changes in the next categories: self-understanding, self-confidence, self-efficacy, self-regulation, communication?*

According to ICF standards, we conducted coaching sessions no frequently than once a week or two weeks. The sessions' duration was from 30 to 60 minutes; the average time was about 45 minutes. Between sessions, coachees usually had tasks connected with the session's topic and/or decisions taken during the session. Every coachee has his/her list of issues and topics that have limited influence on concrete factors from one side, but from the other side was individualised, aligned with ICF standards, and directed on achieving participants' personal goals.

Results and discussion. To evaluate results of coaching cooperation we first of all conducted comparative analysis of quantitative data. We used Student's t-test for linked samples and identified significant difference in the next scales: Social desirability ($t=2,645$, $p=0,021$), Relationships with Close People ($t=-2,755$, $p=0,017$), Leisure ($t=-2,739$, $p=0,018$), Life successfulness (overall test result) ($t=-2,536$, $p=0,026$), Factor P ($t=2,359$, $p=0,036$), Reflection ($t=2,214$, $p=0,047$), Stress resistance ($t=3,696$, $p=0,003$).

As we can see, some of the results have a negative value (Relationships with Close People, Leisure, Life successfulness). Some results have a positive value of t-Student (Social desirability, Factor P, Reflection, Stress resistance). This peculiarity is connected with the system of scoring in different surveys. Those scales which showed negative values of t-Student are calculated with an increase in figures when a marker is improved, those which have positive values of t-Student show progress when figures are decreased. Thus, all the rates in evaluated scales were improved.

For perception convenience, we divided all rates into groups following the scoring system and showed a contrast of means before and after coaching in two diagrams.

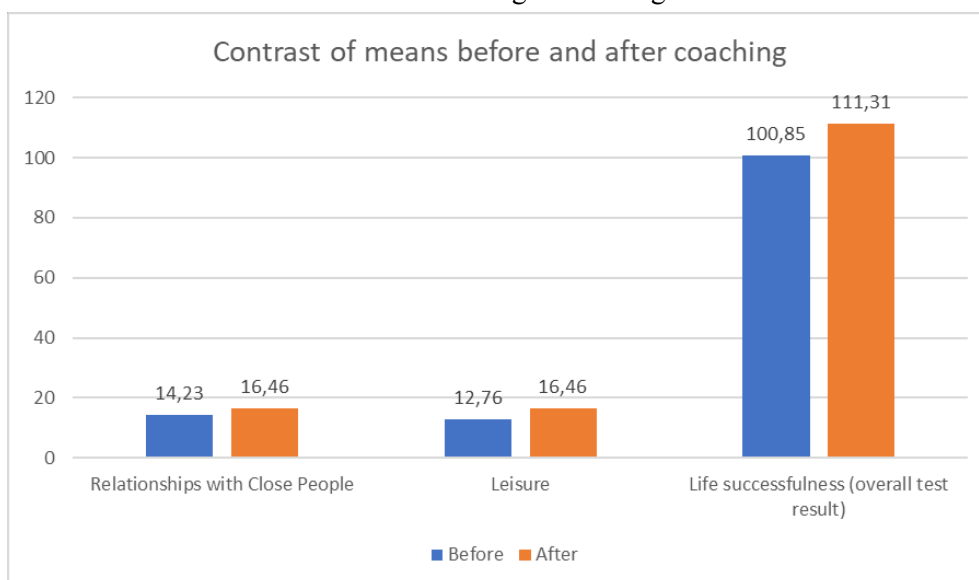

Diagram 1: the growth of values after coaching

As we can see, the overall result of life successfulness increases after coaching cooperation. We can suggest that growth occurs due to the improvement of relations with close people and leisure scales. Maybe there is a growth of other scales, but they are not statistically significant. Thus, we can say that coaching could be considered as one of the means for life successfulness increase.

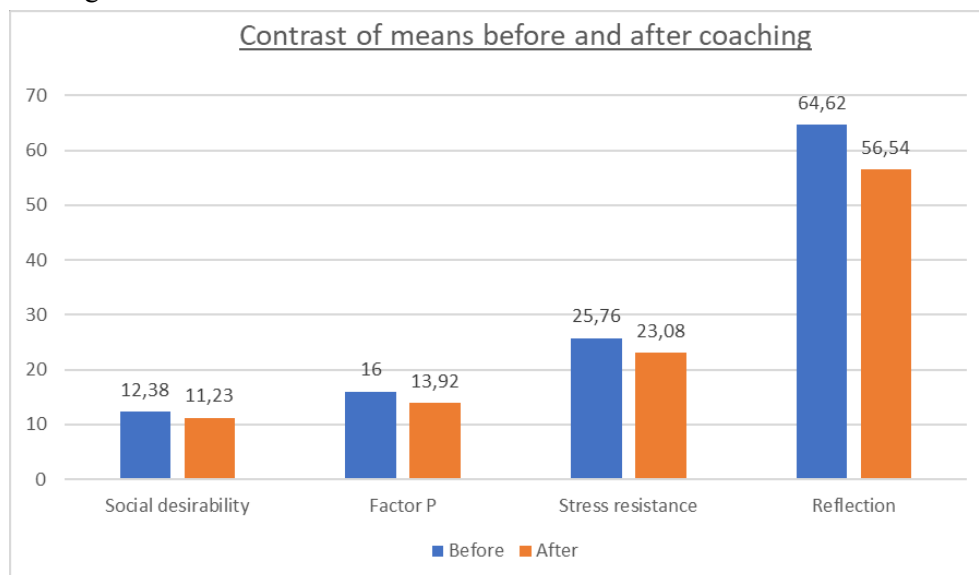

Diagram 2: the decrease of values after coaching

From the diagram above we can see a decrease of Social desirability scale that means that after coaching tendency to give social welcomed answers goes down. In our view, such results are connected with other indicator shows in this diagram. It is an ability for reflection. The scores are decreased, which means that the ability to reflect rises. When a person is self-aware, when he/she can adequately evaluate own success and failures, when he/she knows their needs, the social approval is not needed to such

extent as it needed before. Factor P in communicative social competence test is responsible for the inclination to antisocial behaviour: the higher scores, the higher inclination to antisocial behaviour. As we can see from the diagram Factor P also decreases that means that after coaching participants are more likely to manifest pro-social behaviour, which, according to our previous research is typical for IDPs with a high level of life successfulness. One more scale that we see in the diagram is Stress-resistance, whose figures also go down after coaching, which means that stress-resistance increases.

In parallel with the quantitative evaluation of the results of coaching cooperation, we conducted the qualitative evaluation. The first category which we took for analysis was a category of "Life successfulness". We asked participants "What has changed in your understanding (feeling) of life successfulness after coaching?"

Five out of thirteen respondents gave more **concrete and structured responses about their understanding of life successfulness** in comparison to the responses before coaching:

Coachee_2: "Life successfulness is my realisation in every sphere of life according to the Life balance circle: personal relations, health, relations with kids, friendship and work."

Coachee_7: "It is achieving a certain level in all spheres. It is my personal development, family life, <...> professional, undoubtedly, and <...> financially-material."

One respondent reported that **the parameters of success evaluation have changed** after coaching.

Coachee_8: "I feel successfulness on physical and psychological levels. I feel happy, and it means that I am successful."

Several participants reported changes in their feeling of life successfulness because of their **actions connected with goal setting and understanding of their needs**.

Coachee_4: "The meaningfulness in goal and task setting appeared. <...>when you act more conscious, undoubtedly, you feel yourself more successfully."

Coachee_6: "<...>, I found a concrete goal in my life and even the way I need to follow to achieve this goal."

One participant reported that after coaching, she became more confident that she is successful, because of **the feeling that any aim is reachable has appeared**.

Coachee_3: "My feeling has changed. I start to see any aim more confidently and understand that it is achievable."

Some more participants reported about the growth of their life successfulness level because of the **realisation of their mistakes or understanding what kept them from success achieving**.

Coachee_5: "<...>, I figured out those points that kept me from achieving that level of successfulness that I want."

Coachee_8: "<...> I just have not wrapped up things connected with sales. I have not done some moments, especially haven't worked out enough such things like the target audience, and its requests."

Only one respondent reported that nothing has changed after coaching. However, there are several reasons. First, his request was connected with the launching of a business connected with service provision. Our cooperation started in March 2020 when the lockdown was provided in many countries because of COVID-19. Thus such business launching was restricted. The second reason was related to coachee's unreadiness for coaching cooperation. It was one of two cases when participants declared their readiness for coaching but were not ready for it in reality. They did not understand their real needs and waited that someone else would put efforts for their goals' achievement. Despite this, later during the post-coaching interviews, they reported some tiny results in some spheres.

The second category of our analysis was related to **changes in social-psychological strategies for life successfulness**.

Support of Close People

Four persons reported changes for the better.

Coachee_4: "changed for better because from one side, I started to request their (close people) support. From the other side, I feel it (support) more clearly."

Coachee_5: "for two last weeks, I started to use this strategy more often and engage my close people. <...>it seems that yes, it helps me more now."

Coachee_10: "Yes, they (close people) are more engaged in comparison with the coaching beginning."

Coachee_13: *«I started to say to my boyfriend what support I need. So, yes, there are changes.»*

Four persons reported that they changed their perception of this strategy. Two of them told that they re-evaluate support of close people another two others started to lean more on themselves.

Coachee_6: *“I became another person in the question of the support perception, which is provided by my relatives.”*

Coachee_12: *“I realised that support could be not only financial or material but also psychological, moral.”*

Coachee_8: *“Yes, support is important, but you need to count on yourself more.”*

Coachee_11: *“I think that I need it less now. Now I have more confidence in my force and in that what I can do.”*

Four respondents reported that nothing has changed in this strategy. One person reported that she had support during the coaching cooperation.

Addressing Helping Professionals. Four out of thirteen respondents experienced helping professional addressing and reported that nothing has changed in evaluating or utilisation this strategy.

Coachee_1: *“This is a valid strategy. I used it before and going to use in the future”.*

Coachee_5: *“Nothing has changed it his strategy, because I always thought that it helps.”*

Coachee_7: *“I thought so before, and now I think the same. You cannot (understand yourself) without an attendant, without professional.”*

Other nine respondents who did not experience addressing helping specialists or had contradictory impression reported that this is a good strategy and that they are happy to use it.

Coachee_3: *“<...>I really realised that this is important. <...> I experienced how it works and how much it gives force. It is really needed.”*

Coachee_4: *“I recognise those professions, and I am ready to address them. It makes sense.”*

Coachee_6: *“After addressing you, I felt on myself what is a professional approach and what is aware in his/her sphere professional. <...> I am impressed by how it influenced on me.”*

Coachee_8: *“<...> in our case I got a positive experience. It is really so. I put my brains in order. So, I consider (this strategy) positively.”*

Coachee_9: *“Now I clearly see what I need to do and how to act.”*

Coachee_10: *“Coaching is what I need!”*

Coachee_11: *“Yes, yes (this strategy is effective). It was always a view from another angle much fresher. Furthermore, I understood that I missed such a strategy.”*

Coachee_12: *“I ensured that good professional is a genuinely excellent resource in solving personal issues. He/she helps to make an order and find a solution in different situations.”*

Coachee_13: *“On our experience, I realised that this strategy is 100% viable.”*

Sample Actions. This strategy is very interesting for analysis because it is one of the most contradictory. Most people consider sample actions as something terrible and prefer to show individualism and creativity. However, considering this strategy as applicable for a situation where you do routine actions or there already are good and checked ways of results' achievement, it is more than viable. In such cases, it saves time and efforts.

After the coaching, four people, who reported before that they do not use this strategy, said about changes (positive perception of this strategy).

Coachee_1: *“If to consider you as a sample when you showed different possible reactions on the situation, I can say yes (this strategy could be utilised).”*

Coachee_3: *“Sample actions – yes (it could be a good strategy) if you have a worthy sample. But blind copying – no.”*

Coachee_5: *“Sometimes I use such things <...> but mostly lean on my methods.”*

Coachee_6: *“If under sample actions, consider repeating after teacher <...> that is what I am driving at.”*

Two participants said that they somehow reconsidered this strategy.

Coachee_10: *“It worth focusing on it, because, really, we develop schemes for some work. Thus it could be applicable”.*

Coachee_11: *“when we are talking about routine actions naturally they are made according to the sample <...> in the moments of making a choice or decision <...> I more dive in realisation what is suitable now and what is needed to be done.”*

Three people said that they used this strategy before and are going to use it in the future. Four participants reported that this strategy is not natural for them and that they will not use it in the future.

Cooperation with Others.

Seven participants out of thirteen reported that their cooperation with others has changed for the better.

Coachee_1: *"I can cooperate when it is needed. However, recently I try more to take into attention my interests."*

In the case of **coachee_1**, it could seem that there are negative changes because he started to pay more attention to his own needs which are not very good for cooperation. Nevertheless, if considering the whole context, it will be evident that such changes are positive, because before respondent tried to do everything for others, forgetting about own interests and needs.

Coachee_2: *"Yes, I have it now. My friend is developing her project now, and I cooperate with her."*

Coachee_4: *"It has changed. <...> Your example of attentive and thoughtful listening helps me a lot. I try to use it with colleagues."*

Coachee_7: *"The role of cooperation has grown. I even consider my pupils as partners, not like an object or subject whom I teach. <...> I ensured that now only teamwork could bring result."*

Coachee_10: *"It becomes better. <...> I started to pay more attention to it. It is Everything thanks to you and coaching."*

Coachee_11: *"There was an increase in communication with others. <...> The importance and value of conversations appeared."*

Coachee_12: *"Our mutual work, those situations which we considered and solutions which we found showed that cooperation could appear in very unexpected places. I think that cooperation is a background for any business."*

Another five respondents said they successfully utilised cooperation before, and nothing changed in this strategy after coaching. One participant reported that he does not see a need for cooperation now.

Integration into Community. The most number of respondents answered that nothing has changed in the strategy of integration. One of the reasons is that coaching was provided during the lockdown, and there were no opportunities for any meetings or gathering of people. Everything (even parks) were closed. Many respondents said that they considered this strategy as viable and will address it after lockdown finishing.

Coachee_11: *"Now I have more readiness to integrate. <...> but now it is not a proper time for integration. Not all are ready to meet and to communicate."*

Only one participant reported progress in this strategy utilisation.

Coachee_10: *"I am trying to integrate into neighbour's community. I got acquainted with one very positive lady. And together we go to the forest to collect herbs and mushrooms."*

Using of Other People (manipulative behaviour). This is the second controversial strategy. Some respondents changed their mind from its utilisation towards cooperation after coaching.

Coachee_5: *"It works on short distances. <...> if you want a long-term cooperation with others you need to use "win-win" strategy."*

Coachee_7: *"There are changes. You cannot achieve a lot utilising manipulation in a long-term. Maybe you can use some elements, but you should be directed on cooperation."*

Coachee_12: *"I am more sympathetic to cooperation."*

Coachee_13: *"I am leaning towards mutually beneficial cooperation."*

Other participants, especially managers, confessed that they consider this strategy effective when working with employees.

Coachee_4: *"The manager's role makes me use other people <...> because I as a manager need to achieve a result. <...> I cannot say that it is with negative connotation <...> when I see that person is not ready to understand what I want <...> I just assign step-by-step tasks which bring to my goal and performer could not see the whole aim."*

Coachee_8: *"someone always uses us, and we use others when we become employers. It is a common strategy "employer-employee."*

Coachee_10: *"It was, it is, and it will be. I am saying frankly."*

Five from thirteen respondents answered that nothing has changed in "Using other people" strategy utilisation after coaching cooperation. One coachee decided to avoid this strategy after coaching.

Actions Regardless Circumstances. Five out of thirteen participants reported that nothing has changed in this strategy. Another for respondents said that they realised that this strategy is viable. However, most of them were leaning towards the thought that a person should act regardless of internal obstacles rather than external.

Coachee_5: "After our coaching sessions, I would like to prove that I can."

Coachee_6: "I consider it as action regardless circumstances – when I did not have time when I got tired at work <...>, but despite this, I dedicated some time to what is important for me."

Coachee_10: "Maybe I started to act a little bit regardless of my limiting believes. Sometimes I say to myself: "You have to do it, and after you will see such a good result."

Coachee_13: "I realised that sometimes you need to be patient, you need to overcome yourself to achieve a result. Thus, actions regardless of your laziness, could be viable."

One responded said that certain conditions should be considered while acting in such a way because sometimes you could not see your own mistakes or inefficacy.

Coachee_8: "You can act regardless of circumstances but with certain conditions. I was acting regardless views of my environment for two years, but our coaching cooperation showed some moments where I did not perfect."

One participant responded that she does not want to act against something because it takes much energy.

Coachee_7: "I do not want to act against anything <...> this is unjustified energy consumption."

The third and the last sector where we can observe social-psychological outcomes of coaching cooperation could be found in such categories as the satisfaction of coaching request, knowledge and skills, self-understanding, self-confidence, self-efficacy, self-regulation, communication.

The satisfaction of coaching request. Six out of thirteen respondents answered that their needs were totally satisfied during coaching cooperation.

Coachee_3: They were satisfied as needed. I started to analyse more. I made notes, and then looked them through I realised that I needed to work with you and really look from another side. <...> Those needs were satisfied...

Coachee_4: Yes. The experience itself was new for me, and I did not know what to expect, but I got a positive result.

Coachee_5: I understood coaching practice and its benefits, and I got certain results which are very important and useful for me.

Coachee_7: I think yes.

Coachee_11: I could say that my tiny request was satisfied.

Coachee_13: Yes, my needs were satisfied.

Three respondents said that coaching cooperation exceeded their expectations, and they got even more than they planned.

Coachee_6: It was more than just satisfaction. I had totally disorientation, disorganisation and disproportion of my time spending <...> cooperating with you, I started to notice that life is not passing by anymore.

Coachee_8: Yes, totally and even more.

Coachee_12: My needs were totally satisfied. Except for business issues, we also considered topics connected with motivation, planning, relations et cetera. Thus, I can tell that I was 200% satisfied.

Three participants reported partial satisfaction of their requests. The reasons for such an answer were different. One respondent said that his solving of his request needs time and participation of other people. Another one confessed that she has problems with request satisfaction. By the way, this respondent is one of two who were not ready for coaching cooperation and had false expectations towards it. The third respondent explained that a person could never be 100% satisfied and evaluated her coaching request satisfaction for 80%.

Coachee_1: the need itself was not satisfied. However, it does not depend on you or me; it depends on other people. If to consider a need in information, patterns or other views on the problem, it was satisfied.

Coachee_2: I have another problem – my needs identification. I have problems with requests. Nevertheless, if during the coaching there was a question it was solved.

Coachee_10: Globally saying, if not you, I never could promote as far as I did. In percentage terms, it is 80% because human never could be 100% satisfied. However, there was a huge step forward.

Only one person reported the absence of results. Such answer could be explained with two reasons: the first one is that this coachee was not ready for coaching cooperation, second – the request was connected with own business launch, and as far as our coaching cooperation occurred at the time of COVID-19 lockdown there was no opportunity to implement steps designed during coaching sessions (for example, firm registration, meeting potential clients and site assessment)

Coachee_9: It is hard to say. There are no results yet.

Knowledge and skills. All participants reported acquiring new skills and knowledge, even those who had not the satisfaction of coaching request or had partially satisfaction. Among the skills are skills of analysis, situation evaluation and different decisions search.

Coachee_3: The skill of analysis <...> everyday needed life skill. That what I gained.

Coachee_12: Skills of planning and new decisions search.

Coachee_4: Yes, this diversified view on a situation when you look at two sides, what could happen and what could not if I will or will not do.

Some respondents reported gaining communication skills:

Coachee_1: I got skills (patterns) of communication.

Coachee_7: Skill to consider everyone as a partner of cooperation and from the view of partnership.

Some participants reported the appearance of skill to be a coach to oneself and use all those techniques provided during the coaching cooperation.

Coachee_10: All those techniques which you gave me I periodically use.

Coachee_13: The primary skill is to observe a situation from different angles. To ask myself questions which will help me to find a decision.

Several respondents reported about the attainment of new knowledge about themselves or the topic of their concern.

Coachee_2: (I got) some technical knowledge connected with Facebook.

Coachee_5: <...> I defined what keeps me from getting success.

Coachee_6: <...> procrastination is not so scared. I do not waste time now at all. <...> understanding what I want. It is much easier now to identify my needs.

Coachee_8: <...> Now I know what I do not know. Now I know where to dig, where to search. <...> Now I started Instagram advertisement course.

Coachee_9: I depicted the image of what I need to do, and I will do it.

Coachee_11: (I understood) that it is useful to discuss a situation with someone else.

The improvement of **self-understanding** reported twelve participants out of thirteen. Only one respondent (who were not ready for coaching and whose request was connected with the launch of his own business, which was impossible because of the lockdown start) reported the absence of self-understanding changes.

Coachee_8: I think it was improved. I managed it. I needed support which you provided me.

Coachee_11: You asked me questions – directed or such that made me think. <...> and you launch processes for self-research. Any research brings results.

The increase of **self-confidence** reported nine respondents out of thirteen. Three participants said that they still need improvement or work on self-confidence. One person reported the absence of changes.

Coachee_3: Self-confidence came. It changed dramatically. Self-examination became very useful. I started to think more.

Coachee_5: It changed because I understood that I keep me from achieving results. <...> it means that if I would not handicap myself, I could become more successful.

Self-efficacy. Six out of thirteen participants reported the improvement in such a sphere as self-efficacy after coaching cooperation.

Coachee_8: I could say that it increased <...> We highlighted those goals which I need to achieve. If you remember, to enhance competency in certain moments. Thus, I think that self-efficacy definitely increased because we worked through my weak moments and set the goals.

Coachee_11: I think that with self-efficacy – yes. At least now there exist many things which are performed day by day in household and professional spheres.

Four respondents said that there are some changes, but self-efficacy still need further improvement.

Coachee_10: *Here, I have gaps, of course. It enhanced by 40%. However, I need to work on it.*

Three persons reported no changes in self-efficacy or said that it is hard to answer now. One of them said that it does not depend on coaching.

Coachee_1: *it does not depend on coaching. When you beat head against the wall sooner or later the question "Is it any good doing it?" occurs.*

The increase of **self-regulation** reported ten out of thirteen participants. Three participants marked no changes in self-regulation. Two of them were those who were not ready for coaching.

Coachee_1: *It (self-regulation) became better. I do not blow up immediately anymore.*

Coachee_5: *I think that it (self-regulation) became better judging what was happening during the quarantine and how it could occur without coaching sessions.*

Coachee_10: *Yes. Very good - 70-80%.*

The last sub-category changes in which we asked our participants to evaluate was a sub-category of communication. Ten out of thirteen respondents reported an increase in communication skills after coaching. Other three respondents reported no communication skills changes because of the absence of opportunity to communicate face to face (lockdown), the absence of request and work on communication subject, and the absence of problems connected with communication.

Coachee_4: *(coaching) helped. I had a very tough conversation with my family and I the credit goes to coaching as well.*

Coachee_8: *Yes, it definitely changed for better and even showed a particular result.*

Coachee_12: *There is an enhancement because our interaction showed me how to communicate effectively with others.*

As we can see from this research coaching cooperation has outcomes for IDPs on both intrapersonal and interpersonal levels which is proved with analysis of quantitative and qualitative data. However, there is a matter of discussion. First of all, we can notice that at least two of thirteen participants were not ready for coaching cooperation. What of course, minimised the coaching outcomes. Maybe for dealing with this situation except the grounding of participation from coachees, there should also be a socialisation in method session. From our perspective, such an approach could decrease false expectations and give additional engagement from the very beginning. Secondly, maybe it will be useful to mix coaching with some other (more structured) methods that will influence definite scales and forecast results and make it more precise. Thirdly, coaching sessions were conducted during the lockdown due to the COVID-19 pandemic situation. This factor, in our view, influenced coaching results. Participants also mention this influence.

Conclusions. Coach-IDP cooperation itself could be useful for coachee's development of social skills because in such case coach could be considered as a role model. Furthermore, even from such interaction, coachee could take some references for the building of benefiting relationships that are a background for utilising of social-psychological strategies for life successfulness.

Coaching could deal with both intrapersonal and interpersonal issues. The results of the quantitative analysis showed a significant level of difference in "before" and "after" levels of such scales as Social Desirability, Relationships with Close People, Leisure, Live Successfulness (overall test result), Factor P (inclination towards antisocial behaviour), Reflection, Stress-resistance. In every case, we see enhancement of the situation, but due to the scoring systems of different scales in some cases, we observed an increase of values and in some cases, a decrease of values. Qualitative results to our mind correlate with quantitative and are a good base for explaining changes that occurred during coaching cooperation. First of all, we see the concretisation of life successfulness understanding after coaching. Secondly, we see changes in social-psychological strategies for life successfulness understanding and utilisation. Thirdly, we can see that coaching requests were totally or partially satisfied in most cases. Fourthly, we see changes in such categories as gaining knowledge and skills, increasing self-understanding, self-confidence, self-efficacy, self-regulation, and developing communicative skills. Thus, coaching showed its effectiveness as a mean of intervention in cases connected with life reconstruction and adaptation after forced relocation.

REFERENCES

1. Nareiman N. Abdul Moeti, Kim Margaret B. Amora. (2019) Coaching: A Strategic Imperative to Enhancing Skills of Emerging Leaders. *Organization Leadership and Development Quarterly*. Vol.1. Iss. 2., 33–40.
2. ICF (2020) a. Code of Ethics [Electronic resource]. URL: <https://coachfederation.org/code-of-ethics>.
3. Passmore J., Fillery-Travis A. (2011) A critical review of executive coaching research: A decade of progress and what's to come. *Coaching: An International Journal of Theory, Practice & Research*, 4 (2), 70–88.
4. Brotman, L. E., Liberi, W. P., & Wasylyshyn, K. M. (1998). Professional coaching: The need for standards of competence. *Consulting Psychology Journal: Practice and Research*, 40(1), 40–46.
5. Koortzen, P., Oosthuizen, R. (2010). A competence executive coaching model. *SA Journal of Industrial Psychology*, 36(1).
6. McGovern, J., Lindemann, M., Vergara, M., Murphy, S., Barker, L., & Warrenfeltz, R. (2001). Maximizing the impact of professional coaching: Behavioral change, organizational outcomes, and return on investment. *The Manchester Review*, 6(1), 1–9.
7. Stevens, J. H., Jr. (2005). Professional coaching from the professional's perspective. *Consulting Psychology Journal: Practice and Research*, 57(4), 274–285.
8. Correia, M. C., Dos Santos, R. N. and Passmore, J. (2016) Understanding the coach coachee client relationship: a conceptual framework for executive coaching. *International Coaching Psychology Review*, 11 (1). pp. 623.
9. de Haan, E., Grant, A. M., Burger, Y., & Eriksson, P.-O. (2016). A large-scale study of executive and workplace coaching: The relative contributions of relationship, personality match, and self-efficacy. *Consulting Psychology Journal: Practice and Research*, 68(3), 189–207. <https://doi.org/10.1037/cpb0000058>
10. Boysen, S. M. (2018) Coaching Effectiveness: Coach and Coachee Characteristics that Lead to Success. *Philosophy of Coaching: An International Journal*. Vol. 3, No. 2, November 2018, 6-26. <http://dx.doi.org/10.22316/poc/03.2.02>
11. Borovynska, I. Ye. (2020). Coaching as a mean of social-psychological strategies for life successfulness activation among internally displaced persons with low level of life successfulness: possibilities and limitations. *Theory and practice of modern psychology*. Iss. 1. Vol. 3., 21-27. DOI: 10.32840/2663-6026.2020.1-3.3
12. ICF (2020) b. Sample Coaching Agreement [Electronic resource]. URL: <https://coachfederation.org/app/uploads/2017/11/SampleCoachingAgreement.pdf>
13. Fetiskin N. P. (2002) *Sotsialno-psichologicheskaya diagnostical lichnosti i malykh grup*. (Social-psychological diagnostic of person's and small groups' development). Moskva: Institut psichoterapii. 490.
14. Malkina-Pykh I. G. (2005) *Psichosomatika: Spravochnik prakticheskogo psichologa* (Psychosomatic: handbook of practical psychologist). Moskva: Eksmo. 992.

СТРУКТУРНО-ДИНАМІЧНА МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ ПРАКТИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ

Котлова Л.О., кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної та практичної психології, Житомирський державний університет імені Івана Франка м.Житомир, Україна, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2994-6724>

Шукирава Н.М., аспірантка кафедри соціальної та практичної психології, Житомирський державний університет імені Івана Франка, м.Житомир, Україна, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8903-1027>

DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_conf/25122020/7311

Abstract. The article is devoted to the problem of empathy in the context of professional activity of practical psychologists. Empathy is considered as an integrative quality of personality. Personality empathy is a dynamic phenomenon that has a complex hierarchical structure. Hierarchical relations between the components of this phenomenon determine its internal dynamics. Empathy as a dynamic phenomenon is manifested on the affective, cognitive, conative, subjective and ideological levels. Affective, cognitive and conative components represent its procedural nature as a psychological phenomenon. Their systematic interaction in combination with other subjective characteristics of the specialist represents a subjective component and the synergetic level of empathy development together with an active life position - worldview. According to the levels of empathy development, the following types are distinguished: affective or physiological, modeling, constructive, personal-semantic, transfinite. In the basis of the level of phenomenon manifestation there are the corresponding mechanisms: emotional contagion, identification, personal reflection, reflection (personal, moral, social), anticipation, decentration.

Keywords: structural-dynamic model, development of empathy, professional qualities, empathic process, professional activity.

Вступ. Розвинена емпатія – це ключовий фактор успішного професійного становлення в багатьох видах діяльності. Особливого значення набувають розвинені емпатійні здібності в професійній діяльності практичного психолога.

Аналіз досліджень (Л.Журавльова [8], К.Роджерс [23], Ю.Орлов [15]) дає нам можливість стверджувати, що емпатія посідає одне з найважливіших місць у структурі професійних якостей практичних психологів. Вміння приєднатися до клієнта, подивитися на проблему і ситуацію ніби зсередини, «очима клієнта» є необхідною професійною якістю психолога-консультанта [6]. Здатність до емпатії, як вміння проникати та приймати світ іншої людини (Л.Мова [14], Н.Пов'якель [17], Є.Романова [18], Н.Сургунд [20]) є беззаперечним критерієм успішності консультативного процесу. Більшість дослідників вважають розвинену емпатію однією з визначальних умов успішного професіогенезу практичних психологів.

Дослідження емпатії в рамках психотерапії найбільш широко представлено в роботах К.Роджерса [23], який визначав емпатію як тимчасове життя іншим життям, делікатне перебування в ньому без оцінювання та осуду. Дуже важливим у розвитку теорії емпатії, на наш погляд, було виділення науковцем трьох принципових особливостей емпатійного процесу. По-перше, дослідник вперше вказав на емпатійне розуміння як важливу умову розвитку особистості у процесі взаємодії між терапевтом та клієнтом. Він же стверджував, що вмілий терапевт відчуває світ клієнта, як свій власний, не втрачаючи якості «ніби то», і втрачаючи цю якість, ми маємо справу з ідентифікацією і терапевт не може об'єктивно розуміти клієнта. Т.Мері, послідовник К.Роджерса, зауважував, що саме завдяки емпатії психотерапевт може ввійти в емоційний світ іншої людини так, ніби то він і є тією людиною, не втрачаючи якості «ніби то» [22]. По-друге, наявність в емпатії співпереживання, безумовного прийняття будь-яких переживань об'єкта, а не просто позитивного ставлення, симпатизування об'єкту. По-третє, емпатійний процес – це процес динамічний, а не статистичний, який залежить і від професійної підготовки терапевта і від готовності, зрілості клієнта. О.Орлов та М.Хазанова [15] визначають емпатію як процес безоціночного співпереживання терапевта реальним і актуальним переживанням клієнта, наполягаючи на невтручанні в процес усвідомлення своїх почуттів того, кому емпатують. «Безоціночність – одна з цілей на шляху змін клієнтом свого ставлення до себе, і консультант повинен представляти собою еталон даної позиції» [6, с.71].

Багато дослідників вказують на те, що психотерапевт, проникаючи в світ клієнта, повинен турбуватися про те, щоб клієнт не проникав в його світ. Тобто, психолог, будуючи емпатійний контакт з клієнтом, може відкривати свій особистий життєвий досвід, при цьому чітко усвідомлюючи, для чого він це робить. Терапевт не повинен розкривати себе повністю в емпатійному процесі, він просто знижує поріг захисту, щоб сприйняти клієнта, намагаючись при цьому не допустити його в свою емоційну сферу. Такими чином, емпатія розуміється дослідниками як захисна функція терапевта, для якого клієнт є чужим, зовнішнім по відношенню до нього, але в той же час необхідним для вияву своєї сутності.

У терапевтично-клієнтських взаєминах емпатійний стосунок є найважливішим компонентом. Зміст емпатійного стосунку прямо залежить від психологічної зрілості психотерапевта. Зрілий терапевт пропонує ту форму емпатії, яка зрозуміла і підтримується клієнтом, натомість молоді психотерапевти демонструють клієнту свою улюблену форму емпатії.

Трактуючи явище емпатії з психотерапевтичної точки зору, спираючись на висновки багатьох дослідників про існування співчуття та співпереживання як форм емпатії, можна вважати, що при співпереживанні, яке передбачає переживання почуттів клієнта як своїх власних, психотерапевт співвідносить свій досвід з досвідом клієнта, в окремих випадках обмірковує шляхи попередження такого розгортання подій у власному житті. При співчутті психотерапевт переживає з приводу почуттів клієнта, не ідентифікуючи їх з собою та власним досвідом. Звичайно, співчуття та співпереживання рідко проявляються в «чистому» вигляді, як правило під час переживання співчуття може проявлятися співпереживання, а під час співпереживання – співчуття. Проте можна констатувати, що одна з форм емпатії все таки є домінуючою.

Мета статті: на основі теоретичного обґрунтування сутності емпатії представити структурно-динамічну модель її розвитку у практичних психологів, розкрити всі її структурні компоненти.

Методи дослідження. З метою вивчення підходів щодо розуміння сутності процесу емпатії особистості було використано такі методи як: аналіз психологічної літератури з проблеми дослідження; порівняння, класифікація, систематизація й узагальнення теоретичних та емпіричних даних для побудови та розкриття сутності структурно-динамічної моделі розвитку емпатії к психологів.

Результати дослідження. В аспекті вивчення емпатії як ключової професійної якості практичного психолога важливо окреслити основні підходи до періодизації професійного становлення фахівців. Варто зазначити, що це завдання виявилось нелегким, оскільки більшість дослідників виходять з різних засад, доповнюють один одного, окреслюють різні етапи професіогенезу. Найчастіше науковці подають опис етапів становлення фахівців, розпочинаючи з моменту професійного самовизначення, в означеннях якого відсутня однастайність:

- «Оптант» – стадія підготовки до життя, до праці, свідомого і відповідального планування і вибору професійного шляху. Оптація – це не стільки вказівка на вік, скільки на ситуацію вибору професії (Є. Климов) [10];

- «Аморфна оптація» – професійна орієнтовані інтереси і схильності; «Оптація» – професійні наміри, вибір шляху професійної освіти і професійної підготовки, учбово-професійне самовизначення (Е. Зеєр) [9];

- допрофесійного розвитку; пошуку і вибору професії (Ю. Поваренков) [16];

- професійне самовизначення; вибір професії (В. Гупаловська) [7].

По-різному дослідники називають етап безпосередньої підготовки до професії:

- «адепт» – стадія професійної підготовки (Є. Климов) [10];

- професійна підготовка (Е. Зеєр) [9];

- професійного навчання (Ю. Поваренков) [16];

- професійна освіта (В. Гупаловська) [7].

Найбільш різні трактування дослідників отримав етап входження в професію, професійного розвитку:

- «адаптант» – стадія входження в професію після завершення професійного навчання; «інтернал» – стадія входження в професію як повноцінного колеги, здатного стабільно працювати на нормальному рівні (Є. Климов) [10];

- професійна адаптація – освоєння нової соціальної ролі, досвіду самостійного виконання професійної діяльності, професійно важливі якості; первинна професіоналізація – професійна позиція, інтегративні професійно значимі констеляції, індивідуальний стиль діяльності, кваліфікована праця (Е. Зеєр) [9];

- самостійної професійної діяльності (Ю. Поваренков) [16];
- професійний розвиток: професійна адаптація; апробація теоретичних знань у практичній діяльності; професійне самовдосконалення, підвищення кваліфікації (В. Гупаловська) [7];
- адаптація до професії; самоактуалізація в професії – пристосування людини до професії; гармонізація з професією – людина легко виконує завдання за засвоєними технологіями, працює як би «граючи» (А. Маркова) [13];

Різні погляди існують щодо назви та трактування і етапу майстерності у професії:

- «майстер» – стадія, коли працівник помітно виділяється на загальному тлі; «авторитет» – стадія, яка означає, що працівник став «кращим серед майстрів»; «наставник» – стадія, яка характеризує вищий рівень роботи будь-якого фахівця; працівник, здатний передати кращий свій досвід (Є.Климов) [10];

• вторинна професіоналізація - професійний менталітет, ідентифікація з професійним співтовариством, професійна мобільність, корпоративність, гнучкий стиль діяльності, висококваліфікована діяльність; професійна майстерність – творча професійна діяльність, рухливі інтегративні психологічні новотвори, самопроекування своєї діяльності і кар'єри, вершина (акме) професійного розвитку (Е.Зеєр) [9];

- післяпрофесійного розвитку (Ю. Поваренков) [16];
- професійне становлення: підвищення рівня професіоналізму, набуття професійного авторитету, досягнення активності, самостійності, творчого підходу у професійній діяльності (В.Гупаловська) [7];

• етап творчого самовизначення себе як особистості – прагнення реалізувати свою головну життєву ідею (А. Маркова) [13];

Аналіз робіт дослідників свідчить про те, що більшість з них обстоювали конструктивний та прогресивний тип розвитку професійного становлення.

Аналіз досліджень особливостей професійного становлення практичних психологів (Т. Вілюжаніна [4], Л. Мова [14], Н. Сургунд [20], Н. Повякель [17]) вказує, що більшість науковців досліджували етап підготовки до професійного життя, студентський період. Натомість модель діяльності практичного психолога, його важливі професійні якості розпочинаючи з періоду адаптації до професійного розквіту, характеристики його професіоналізму недостатньо вивчені.

Ретроспективний аналіз дефініцій емпатії, опису її феноменології, структури та проявів дає можливість виділити декілька змістовно-категоріальних груп її тезаурусу та складових елементів:

- світоглядний компонент: активна життєва позиція (А. Маслоу) [12], творче ставлення до життя, прагнення до саморозвитку, досконалості та зрілості (М. Бердяєв) [2], самоефективність (А. Бандура) [1];

- суб'єктний компонент: реалізація его-станів «Дорослий – Дорослий» (Е. Берн) [3], вроджені потреби в зростанні та розвитку (Е. Берн [3], А. Маслоу [12], К. Роджерс) [23], психологічна свобода та довіра до себе (М. Бердяєв) [2], відповідальність, впевненість у собі, творча лабільність (А. Бандура) [1];

- конативний компонент: повага до інших, здатність до саморегуляції (С. Степанов) [19];

- когнітивний компонент: здатність до антиципації (А. Бандура) [1], здатність до рефлексії, аналізу власних дій та вчинків (С. А. Степанов) [19];

- афективний компонент: стриманість, відкритість (М. Бердяєв) [2].

Узагальнення теоретичних положень наведених вище досліджень дозволило нам дійти висновку щодо наявності симптомокомплексу (системи) особистісних та соціально-психологічних характеристик, що описують емпатійну особистість, необхідності розгляду емпатійності як складноструктурованої інтегративної особистісної якості та теоретично обґрунтувати структурно-динамічну модель її розвитку. Емпатія розглядається нами як інтегративна властивість особистості. Емпатія особистості є динамічним феноменом, який має складну ієрархічну структуру. Ієрархічні відносини між складовими цього феномену обумовлюють її внутрішню динаміку (рис.1).

Емпатія як динамічний феномен проявляється на афективному, когнітивному, конативному, суб'єктному та світоглядному рівнях (рис.1).

Афективний, когнітивний та конативний компоненти репрезентують її процесуальність як психологічного феномена. Їх системна взаємодія в поєднанні з іншими суб'єктними характеристиками фахівця репрезентує суб'єктний компонент, а синергетичний рівень розвитку емпатії разом з активною життєвою позицією – світоглядний. Відповідно до рівнів розвитку емпатії виділяються її типи: афективна або фізіологічна, моделююча, конструктивна, особистісно-смилова, трансфінітна. В основі функціонування кожного з рівнів прояву феномену

лежать відповідні механізми: емоційне зараження, ідентифікація, особистісна рефлексія, рефлексія (особистісна, моральна, соціальна), антиципація, децентрація, моральна трансфінитна.

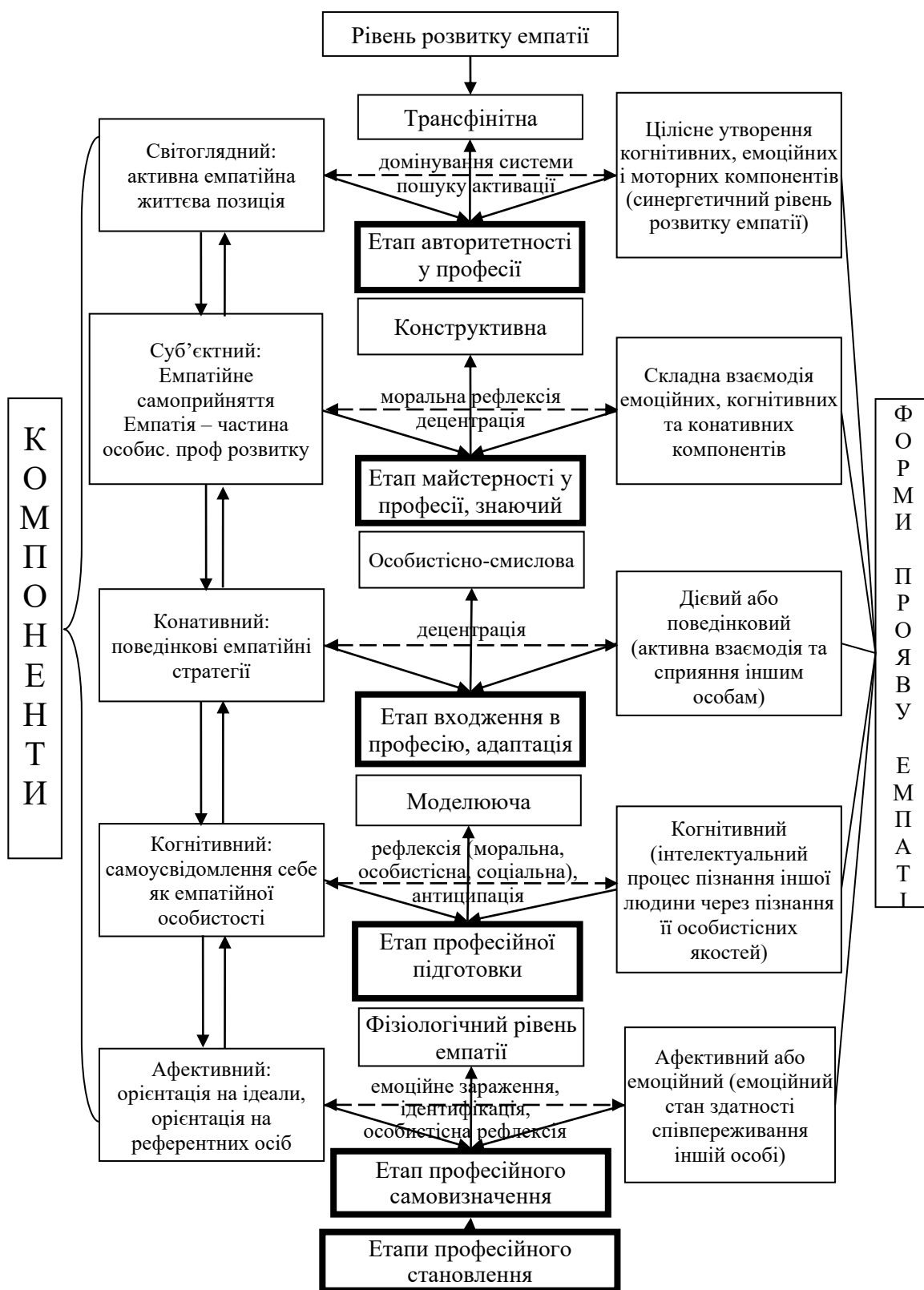

Рис. 1. Структурно-динамічна модель розвитку емпатії практичних психологів

Більшість дослідників емпатійних явищ виділяють співпереживання і співчуття, як основні форми емпатії, співпереживання, як переживання суб'єктом тотожних почуттів об'єкта та співчуття, як переживання суб'єктом інших почуттів з приводу почуттів суб'єкта. Л.П. Журавльова [8]

вирізняє нижчу (натуральну) форму емпатії та вищі форми її розвитку (особистісно-смыслову, трансфінітну). Особистісно-смыслова емпатія піддається довільній регуляції та розвивається у процесі соціалізації. Трансфінітна емпатія проявляється у формі надвчання, альтруїзму.

Висновки. Підсумовуючи, варто зацентувати увагу на тому, що на пізніх стадіях професійного становлення у практичного психолога замість готовності співчувати, допомагати будь-якою ціною, з'являється так званий рівень «адекватної» емпатії, готовність розділити відповідальність за консультативний процес, допомагати іншим «не на шкоду собі». Компетентнісний підхід у професійній освіті ставить завдання розвитку емпатії як вміння та навички у фахівців допомагаючих професій. Це передбачає конкретизацію уявлень про емпатію, що дозволяє виявляти й оцінювати рівні її розвитку, показники поведінкових проявів, розробляти навчальні програми, спрямовані на її розвиток. У той же час концептуальне осмислення проблематики емпатії в психології в цілому характеризується багатозначністю, невизначеністю основних понять, еkleктичністю підходів. Відсутні концепції емпатії, що дозволяють аналізувати багатоплановий, багаторівневий, системний характер емпатичних феноменів. У психології емпатії нарізним завданням є розробка такого підходу, який забезпечив би плідну рефлексію «практики емпатії» в діяльності допомагаючих професіоналів і обґрунтування принципів розробки методів і прийомів її розвитку.

REFERENCES

1. Bandura, A. (2000). *Teoriya sotsialnogo naucheniya [Social learning theory]*. Sankt-Peterburg [in Russian].
2. Berdyaev, N. A. (1931). *O naznacheniі cheloveka. Opyit paradoksalnoy etiki [About the appointment of a person. The experience of paradoxical ethics]*. Parij [in Russian].
3. Bern, E. (1992). *Transaktsionniy analiz i psihoterapiya [Transactional Analysis and Psychotherapy]*. Sankt-Peterburg: Bratstvo [in Russian].
4. Viliuzhanina, T.A. (2006). Dynamika tsinnisno-smyslovoi sfery osobystosti v protsesi profesiinoho stanovleniia maibutnikh psikhologiv [Dynamics of the value-semantic sphere of personality in the process of professional development of future psychologists]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
5. Gavrilova, T. P. (1975). Ponyatie empatii v zarubezhnoy psikhologii (Istoricheskiy obzor i sovremennyye problemy) [The concept of empathy in foreign psychology (Historical review and modern problems)]. *Voprosyi psikhologii - Psychology issues*, 2, 147–158 [in Russian].
6. Gornostay, P.P. (2018). *Konsultivnaya psikhologiya: Teoriya i praktika problemnogo podhoda [Counseling Psychology: Theory and Practice of the Problem Approach]*. Kiev [in Russian].
7. Hupalovska, V.A. (2005). Profesiina samorealizatsiia yak chynnyk stanovleniia osobystosti zhinky [Professional self-realization as a factor in the formation of a woman's personality]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
8. Zhuravlova, L.P. (2007). *Psikhologhiia empatii [Psychology of empathy]*. Zhytomyr: ZhDU im. Ivana Franka [in Ukrainian].
9. Zeer, E.F. (2007). *Psikhologiya professionalnogo razvitiya [Psychology of professional development]*. Moscow [in Russian].
10. Klimov, E.A. (1990). *Kak vybirat professiyu [How to choose a profession]*. Moscow [in Russian].
11. Kokun, O.M. (2012). *Psikhologhiia profesiinoho stanovleniia suchasnoho fakhivtsia [Psychology of professional development of a modern specialist]*. Kyiv: DP «Inform.-analit. Ahenstvo» [in Ukrainian].
12. Maslou, A. (1999). *Motivatsiya i lichnost [Motivation and personality]*. Sankt-Peterburg: Evraziya [in Russian].
13. Markova, A.K. (1996). *Psikhologiya professionalizma [Psychology of professionalism]*. Moscow [in Russian].
14. Mova, L.V. (2003). Psikhologichni osoblyvosti zabezpechennia osobystisnoi samorealizatsii maibutnikh psikhologiv u protsesi fakhovoi pidhotovky [Psychological features of personal support self-realization of future psychologists in the process of professional training]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
15. Orlov, A.B. & Hazanova, M. A. (1993). Fenomenyi empatii i kongruentnosti [The phenomena of empathy and congruence]. *Voprosyi psikhologii - Psychology issues*, 4, 68-73. [in Russian].
16. Povarenkov, YU.P. (2005). *Sistemogeneticheskaya kontseptsiya professionalnogo stanovleniia cheloveka [Systemogenetic concept of human professional development]*. Moscow: Institut psikhologii RAN [in Russian].
17. Poviakel, N.I. (1998). Profesiina refleksiiia psikhologa-praktyka [Professional reflection of a psychologist-practitioner]. *Praktychna psikhologhiia ta sotsialna robota – Practical psychology and social work*. 6-7, 3-6. [in Ukrainian].
18. Romanova, E.S. (1991). Psikhologiya professionalnogo stanovleniia lichnosti [Psychology of professional personality formation]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Moscow [in Russian].
19. Stepanov, S.YU. & Semenov, I.N. (1985). Psikhologiya refleksii: problemy issledovaniya [Psychology of Reflection: Research Problems]. *Voprosyi psikhologii - Psychology issues*, 3, 31-40. [in Russian].
20. Surhund, N.A. (2004). Psikhodiagnostyka profesiinoy prydatnosti maibutnoho praktychnoho psikhologa [Psychodiagnostics of professional suitability of the future practical psychologist]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
21. Tolocheck, V. A. (2005). *Sovremennaya psikhologiya truda [Modern labor psychology]*. Piter [in Russian].
22. Merry T. Guide to the Person-Centered Approach. Loughton: Gale Centre Publications, 1990.
23. Rogers C. Client-centered therapy. Comprehensive Textbook on Psychiatry. 5 ed. / Kaplan H.I., Sadock B.J. (eds.) Baltimore Williams & Wilkins, 1988. P. 3-40.

СТРУКТУРНО-ДИНАМІЧНА МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Лаас М. В., аспірантка кафедри соціальної та практичної психології

Житомирський державний університет імені Івана Франка, м. Житомир, Україна

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8473-4188>

DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_conf/25122020/7312

Abstract. *The article is devoted to the development of a structural-dynamic model of the development of intrapersonal and interpersonal emotional intelligence in adolescence, in relation to the selected components of emotional intelligence and empathy.*

Through the analysis of the concept of emotional intelligence and its structural components, factors, selected the structural components of intrapersonal and interpersonal emotional intelligence, determined by empathy: conative component (self-control over one's own emotions, emotional lability, stress-resistance; maintaining relationships, control over the emotions of others); motivational component (self-motivation, how to support and evoke positive emotions that motivate activity; the need for affiliation and cooperation, the need to control the emotions of others, social responsibility); cognitive component (self-knowledge, understanding of own emotions, their use in mental activity, self-understanding; understanding of emotions of others); emotional component (emotionality, expression and identification of own emotions, positivity, perception of emotions of others).

Keywords: *emotional intelligence, intrapersonal emotional intelligence, interpersonal emotional intelligence, empathy, forms of empathy, components of emotional intelligence, empathy.*

Вступ. Сучасне суспільство постійно зазнає змін, що призводять до актуалізації досліджень емоційного інтелекту, адже він допомагає досягти успіху, утримувати соціальні зв'язки та розвивати їх, вчитися розуміти себе, власні емоції та інших. На розвиток емоційного інтелекту впливають внутрішні чинники, як саморегуляція, емпатія, мотивація, рефлексія та інші. Зокрема, особливу увагу приділяють емпатії, як чиннику розвитку емоційного інтелекту та як психологічному процесу, що дозволяє одній людині зрозуміти переживання іншого та трансформувати їх у власні. Вона є засобом соціалізації й адаптації людини до навколишнього середовища.

Емоційний інтелект досліджувався українськими (С. Дерев'янка [6], Е. Носенко [9]) та зарубіжними вченими (Г. Гарднер [3], Д. Гоулман [5]). Вивчався взаємозв'язок емоційного інтелекту з соціальною та комунікативною компетентністю (Р. Бар-Он [2]), самоактуалізацією особистості (І. Андреева [1]).

Г. Гарднер висунув думку про множинність форм прояву інтелекту. До них належать такі: вербальний, просторовий, кінестетичний, логіко-математичний, музичний). Він вважав, що внутрішньоособистісний інтелект є ключем до самопізнання, а міжособистісний інтелект – це здатність розуміти інших людей. Недостатнім є вивчення структурних елементів емоційного інтелекту у юнацькому віці, детермінованих емпатійністю.

Мета статті. Розробити структурно-динамічну модель розвитку емоційного інтелекту у юнацькому віці, детерміновану емпатійністю.

Результати. Емоційний інтелект розглядається як здатність людини тлумачити власні емоції і емоції оточуючих з тим, щоб використовувати отриману інформацію для реалізації власних цілей [4, с. 51].

Д. Гоулман виділяє п'ять складових емоційного інтелекту: знання власних емоцій, їх самоусвідомлення, управління емоціями, самомотивація, емпатія, підтримання взаємостосунків. Такий чинник розвитку емоційного інтелекту як емпатія є чи не одним з головних у розвитку емоційного інтелекту. Журавльова Л. П. вважає, що емпатія – особлива форма психічного відображення суб'єктом (емпатуючим) об'єктивної реальності, що опосередкована внутрішнім світом суб'єкта (емпата). Суть емпатії полягає у відображенні суб'єктом емпатії переживань емпата і трансформації цих пережив, у власні. [8, с.154]. Також існують форми прояву емпатії: антиемпатія, індиферентність, співпереживання, співчуття, внутрішнє сприяння, реальне сприяння не на шкоду собі та реальне сприяння на шкоду собі або ж альтруїстична емпатія. На думку Сопикова А. П. існує три види емпатії: емоційна, пізнавальна, поведінкова [10].

Представник особистісного підходу Г. Гарднер визначив поняття «емоційний інтелект» у двох формах: міжособистісний і внутрішньоособистісний [4]. Під міжособистісним емоційним інтелектом розглядається здатність людини розуміти інших, усвідомлювати мотиви їхньої поведінки та ставлення до роботи, обирати шляхи ефективної співпраці з оточуючими. Під внутрішньоособистісним емоційним інтелектом – властивість людини, спрямовану на себе, здатність формувати точну, адекватну модель власного «Я» та використовувати її для ефективної життєдіяльності.

Спираючись на такий поділ емоційного інтелекту, його структуру та використовуючи зв'язок з емпатійністю, виокремлено компоненти розвитку емоційного інтелекту у юнацькому віці. Емпатійність у кожному з представлених компонентів забезпечується механізмами, які пов'язані між собою (Рис. 1).

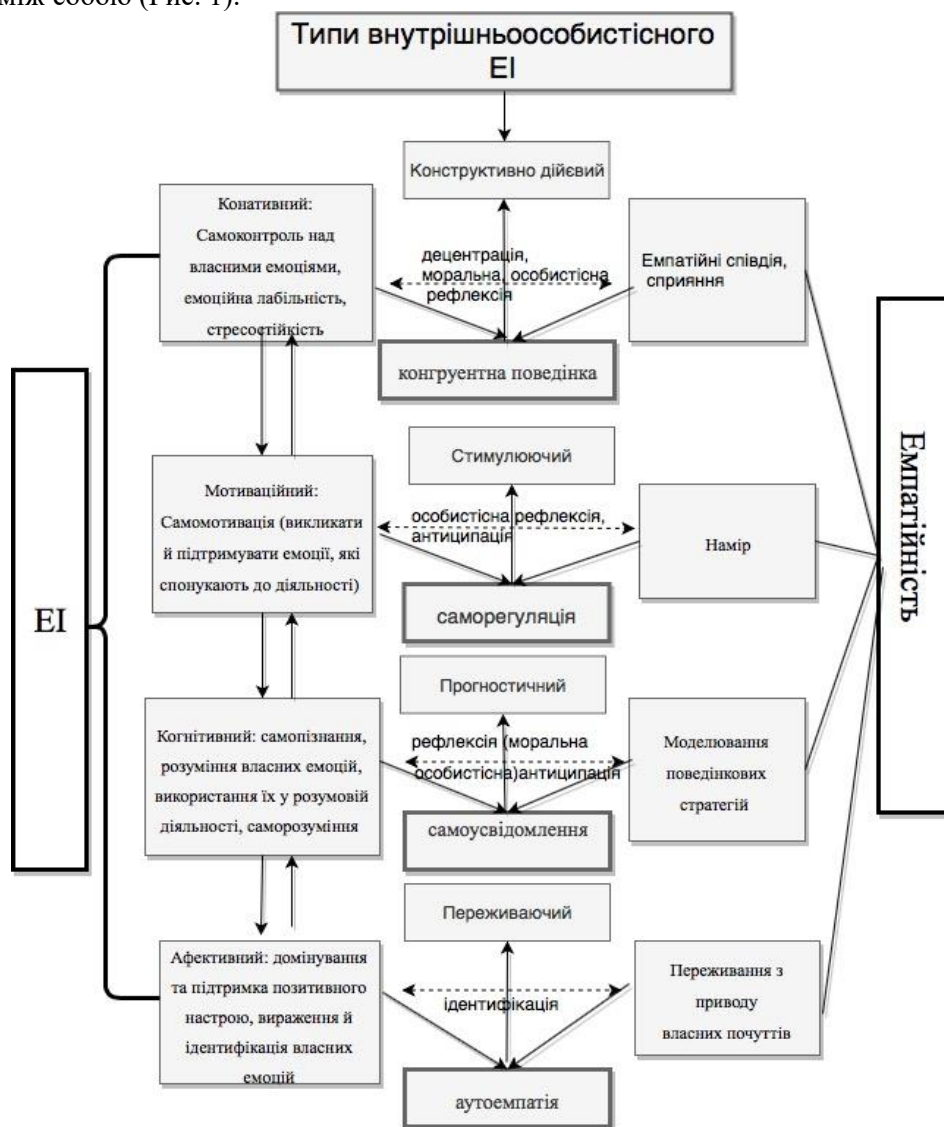

Рис. 1 Структурні компоненти внутрішньоособистісного емоційного інтелекту

У внутрішньоособистісному емоційному інтелекті виділено афективний, когнітивний, мотиваційний, конативний компоненти.

Базовими характеристиками афективного компоненту є домінування позитивного настрою, вираження, ідентифікація емоцій, переживання з приводу власних почуттів. В основі функціонування афективного компоненту лежить механізм ідентифікації, який зумовлює реалізацію переживаючого типу внутрішньоособистісного емоційного інтелекту. Особистість виражає власні емоції, переживає, проявляє експресивність, зосереджена лише на собі. Переживання емоцій проявляється в зовнішніх виявах: міміці, жестах, рухах, серцебитті та інших. Вираження різних емоцій призводять до підвищення або зниження життєдіяльності, появи

потреб, до змін у процесах, що відбуваються в організмі. Позитивні емоції сприяють активній життєвій позиції, успіху, негативні ж можуть як допомогти досягти успіху, через вольовий компонент, мотивацію досягнення успіху, так і заважати досягненню цілей через страх невдачі, неприйняття. Люди самовизначають себе через свої емоції.

Складовими когнітивного компоненту є самопізнання, розуміння власних емоцій та використання їх у розумовій діяльності, саморозуміння в поєднанні з моделюванням поведінкових стратегій. В основі функціонування цього компоненту лежать механізми: особистісна рефлексія, антиципація. Вони допомагають самоусвідомити, проаналізувати особистісні якості, інтереси з етичними та моральними нормами, пізнати себе та свої емоції, передбачити як вдало застосовувати їх. Вони зумовлюють прогностичний тип емоційного інтелекту, який не оснований на діях, а лише продумує їх хід для конструктивного вирішення питань. Такий тип допомагає адекватно оцінити себе, свої справжні потреби, бажання. Розуміння власних емоцій починається зі здатності розпізнати, розуміти причини виникнення і наслідки, до яких вони призведуть. Прогностичний інтелект забезпечує створення системи ментальних моделей світу через когнітивні складові, адаптуючи цю модель до власних бажань і визначаючи себе в ній.

Характеристиками мотиваційного компоненту є самомотивація, яка основана на тому, щоб викликати та підтримувати позитивні емоції, що спонукають до діяльності в поєднанні з наміром. В основі функціонування цього компоненту лежать механізми: особистісна рефлексія та антиципація, що зумовлюють стимулюючий тип емоційного інтелекту. Людина завдяки мотивації спонукає себе відчувати потрібні емоції, завдяки яким виникає намір до дії. З самомотивацією пов'язані самоорганізація, самостимулювання, самопідштовхування себе до цілі. Рушійною силою самомотивації є актуальні для особистості цілі, їх значущість, потреба їх досягати.

Базовими складовими конативного компоненту є самоконтроль над власними емоціями, емоційна лабільність, стресостійкість в поєднанні з емпатійною співдією та сприянням. В основі функціонування цього компоненту лежать механізми: децентрація, особистісна та моральна рефлексія, що зумовлюють конструктивно-дієвий тип емоційного інтелекту. Завдяки їм особа вміє контролювати свої емоції, адаптуватися до певних умов та стійко реагувати в різних ситуаціях, виробити на цій основі конструктивну поведінку. Показником розумного управління емоціями є емоційна рівноваженість, яка не може бути досягнута тільки шляхом ситуативного контролю та переживаннями, де людина переходить до керування ситуацією, в якій виникають і проявляються емоції. Здібність керувати власними емоціями дозволяє розвивати ініціативність та вміння працювати в стресогенних умовах.

Отже, у внутрішньоособистісному емоційному інтелекті виділи типи, детерміновані емпатійністю: переживаючий, прогностичний, стимулюючий та конструктивно-дієвий, які взаємодіють між собою.

У розвитку міжособистісного емоційного інтелекту (Рис.2) базовими характеристиками афективного компоненту є сприйняття емоцій інших та їх ідентифікація, переживаннями з приводу почуттів Іншого. В основі функціонування афективного компоненту лежить механізм ідентифікації та емоційне зараження, які зумовлюють реалізацію співпереживаючого типу емоційного інтелекту. Особистість ідентифікує свої емоції з емоціями іншого, розуміє їх через усвідомлене чи неусвідомлене ототожнення з власними, емоційно заражається від інших. Проявляється чуйність до іншого. При такій взаємодії інтереси людини стають дещо вагомішими за власні. Людина здатна емоційно реагувати на переживання інших людей, проникати в їхній внутрішній світ, розуміти їхні переживання, думки, почуття, переживати ті самі емоції, що й інша людина, через ототожнювання з нею. Це допомагає відчути підтримку, розуміння й будувати відносини з іншими.

Складовими когнітивного компоненту є розуміння й аналіз емоцій інших та моделювання поведінкових стратегій. В основі функціонування цього компоненту лежать механізми: рефлексія (соціальна, моральна), антиципація. Вони допомагають проаналізувати особистісні риси іншої людини, інтереси з етичними та моральними нормами, пізнати емоції іншої людини та на основі цього скласти узагальнений образ людини: який її настрій, що вона відчуває. Це допоможе вірно змодельовати поведінку у взаємодії з іншим. Вони зумовлюють аналізуючий тип емоційного інтелекту, який не оснований на діях, а лише заздалегідь визначає їх хід для конструктивного вирішення питань. Прояв емоцій може як активувати когнітивний процеси і впливати на них, так і навпаки, процеси активувати прояв певних емоцій. Розуміння емоцій інших сприяє розвитку вміння впливати на людей та надихати їх на певні дії.

Характеристиками мотиваційного компоненту є потреба в афіліації та співпраці, потреба у контролі емоцій інших, соціальна відповідальність. В основі функціонування цього компоненту лежать механізми: соціальна та особистісна рефлексія, антиципація, що зумовлюють афіліаційний тип емоційного інтелекту.

Людина потребує спілкування з іншими, взаємодії, приналежності до соціуму, що призводить до виникнення наміру взаємодії з іншими. Потреба у спілкуванні та приналежності до соціуму допомагає встановлювати з іншими довірливі, позитивні відносини. Зовнішньо це може проявлятися в дружельобному виразі обличчя, збільшенні тривалості контакту очей, повторі жестів співрозмовника. Особистість прихильна до інших, товариська, легко співпрацює з іншими людьми, постійно знаходиться поруч з ними. В результаті задоволення мотиву афіліації між людьми створюються довірливі, щирі стосунки, засновані на симпатіях та взаємодопомозі. Особистості з розвиненим мотивом афіліації виявляють велику активність і ініціативу в спілкуванні з оточуючими [7].

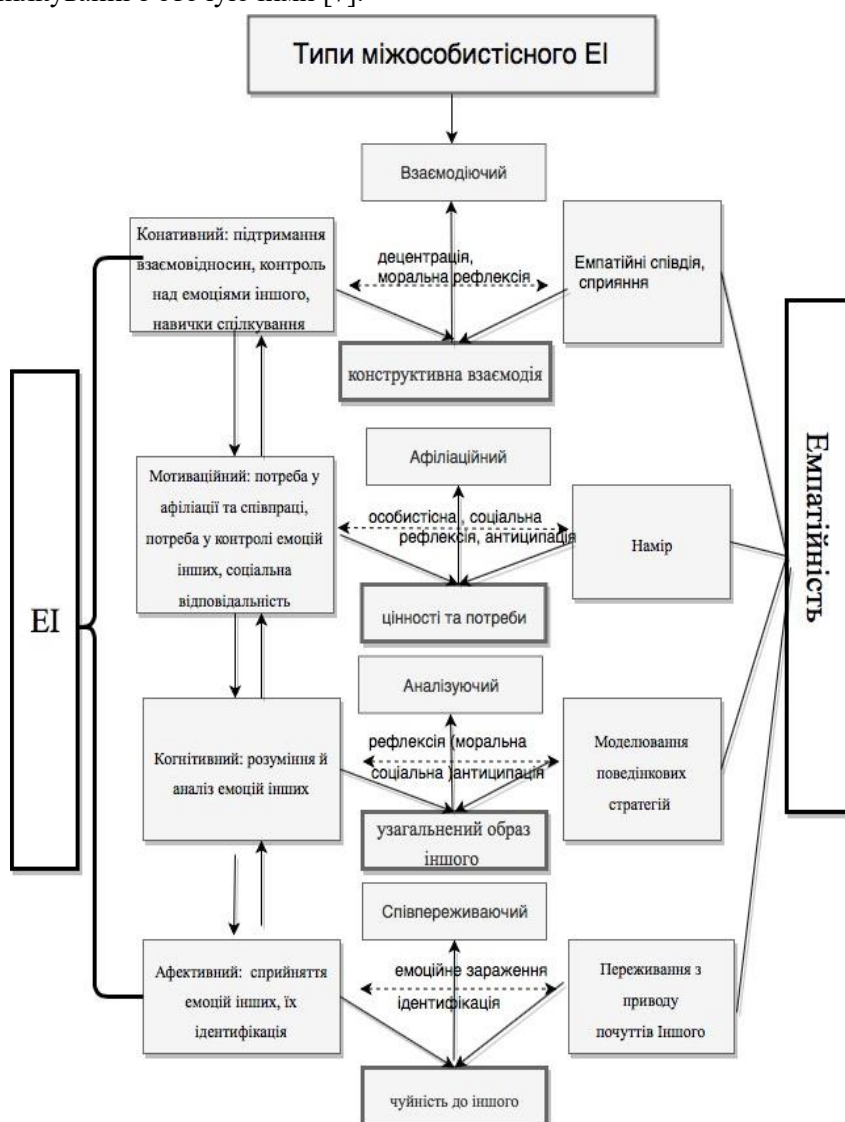

Рис. 2 Структурні компоненти міжособистісного емоційного інтелекту

Базовими складовими конативного компоненту є підтримання взаємовідносин, контроль над емоціями іншого, навички спілкування в поєднанні з емпатійною співдією та сприяння. В основі функціонування цього компоненту лежать механізми: децентрація та моральна рефлексія, що зумовлюють взаємодіючий тип емоційного інтелекту. Завдяки їм особа легко встановлює та підтримує контакти з іншими, активно взаємодіє з іншими, завдяки навичкам спілкування, контролює емоції інших. Децентрація та моральна рефлексія допомагають проявляти конструктивну поведінку у взаємодії з оточуючими.

Спілкування сприяє прояву раніше засвоєних емоційних знань людини. Емоції є важливою складовою спілкування, при цьому вони можуть мати як деструктивний, так і конструктивний характер. Деструктивне спілкування охоплює дії, що тією чи іншою мірою перешкоджають спільній діяльності, створюючи перепони на шляху до порозуміння (конкуренція, конфлікт). Неконструктивне управління емоціями проявляється у трьох формах вираження: придушенні, маскуванні, симуляції непережитої емоції, що призводить до порушення емоційного здоров'я.

Афективний, когнітивний, мотиваційний та конативний компоненти емоційного інтелекту взаємодіють між собою так і між його типами.

Отже, у міжособистісному емоційному інтелекті виділи типи, детерміновані емпатійністю: співпереживаючий, аналізуючий, афіліаційний та взаємодіючий.

Висновки. Отже емоційний інтелект – це система емоційних, когнітивних, комунікативних та регуляційних здібностей особистості, яка допомагає людині будувати кар'єру, утримувати та розвивати соціальні зв'язки, створювати сім'ї та зберігати їх. Він є невід'ємною складовою життя, завдяки якій досягається успіх, розуміння себе, власних емоцій та інших.

Через аналіз поняття емоційного інтелекту та його структурних компонентів, чинників, виділено структурні складові внутрішньоособистісного та міжособистісного емоційного інтелекту, детермінованих емпатійністю: конативний компонент (самоконтроль над власними емоціями, емоційна лабільність, стресостійкість; підтримання взаємовідносин, контроль над емоціями інших); мотиваційний компонент (самотивація, як підтримувати і викликати позитивні емоції, які спонукають до діяльності; потреба у афіліації та співпраці, потреба у контролі емоцій інших, соціальна відповідальність); когнітивний компонент (самопізнання, розуміння власних емоцій, використання їх у розумовій діяльності, саморозуміння; розуміння емоцій інших); емоційний компонент (емоційність, вираженість та ідентифікація власних емоцій, позитивність, сприйняття емоцій інших).

REFERENCES

1. Andreeva I. N. (2004) Ponyatie i struktura emotsional'nogo intellekta [The concept and structure of emotional intelligence]. *Sotsial'no-psikhologicheskie problemy mental'nosti: 6-ya mezhdunar. nauch.-prakt. konf. (Smolensk, 2004.)* Smolensk: SGPU, pp. 22.
2. Bar-On R. The Bar-On model of emotional-social intelligence (ESI) / Reuven Dar-On. *Psicothema*. 2006, vol.18, pp.13-25.
3. Gardner H. Multiple intelligences. N.Y., 1993, pp. 352.
4. Gardner Govard. (2007) *Struktura razuma: teoriya mnozhestvennogo intellekta* [The structure of mind: theory of multiple intelligences]. ООО «І. D. Vil'yams», pp. 281.
5. Goulman D. (2009) *Emotsional'nyy intellekt* [Emotional intelligence]. M.: ACT M., pp. 478.
6. Derevjanko S. P. (2008) Aktualizacija emocijnogho intellekta v emocioghennykh umovakh [Actualization of emotional intelligence in emotional conditions]. *Sotsialna psikhologhija*. no.1, pp. 96-104.
7. Emishjanc O.B. (2011) Procesualjni aspekty funkcionuvannja osobystosti. [Procedural aspects of personality functioning] *Aktualjni problemy sociologhiji, psikhologhiji, pedagoghiky*. vol. 13, pp.137-142.
8. Zhuravljova L.P. (2007) *Psikhologhija empatiji* [Psychology of empathy]: monoghrafija. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I.Franka, pp. 328.
9. Nosenko E. L. (2003) *Emocijnyj intellekt: konceptualizacija fenomenu, osnovni funkicii* [Emotional intelligence: conceptualization of the phenomenon, basic functions]: monoghrafija. K.: Vyshha shkola, pp. 126.
10. Sopikov A.P. (1977) *Mekhanizm empatiji* [The mechanism of empathy] *Pytannja psikhologhiji piznannja ljudjmy o dyn odnogho i samopiznannja*. Krasnodar, pp. 86-89.

КУЛЬТУРА ПОЧАТКУ НОВОГО ТИСЯЧОЛІТТЯ: УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД

Тетяна Гуменюк, доктор філософських наук, професор, Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, Україна

DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_conf/25122020/7313

Abstract. *It is characterized a wide range of inter-subject studies of the concept of trauma and involved theoretical tools of multi- and inter-subject texts "trauma studies" for analyze of various types of narrative about the collective traumatic experience of Ukrainian society at the beginning of 20th century. The sensitivity of society to the topic of violence, its theorization and detailed categorization, or vice versa - refusal, the impossibility of the last grows with the deepening of the modern tragic experience of mankind. Simultaneously as political rhetoric is becoming more biopolitical, a new conceptual paradigm is built around the concept of trauma, according to which the society and politics, religion and law, medicine and psychoanalysis, science and art can be in a new relationship. The long-time impact of a traumatic experience on an individual is close to the long-time effect of national trauma on the collective consciousness, which creates a feeling of fear and vulnerability at both individual and collective levels: for both the individual and the team, the event becomes a "turning point" dividing life into "before and after". One of the important problems in the formation of modern Ukrainian society is an absence of a unifying myth that would guide the current contradictory, sometimes tragic transgressive processes. For example, in different regions, the social groups rather arbitrarily interpret the events of the Second World War, the Soviet past of the country, the modern movement to the European iteration and many other phenomena of public life. Such inconsistency is generally inherent in the Ukrainian mentality, it reflects the consciousness of Ukrainian society experienced the influence of traumatic processes determining the present and affect the future of the country. Only by impartially analyzing these events, one can understand and explain how to create modern effective forms of social being. Due to the Chernobyl disaster, Ukraine turned out to be a deeply traumatized social space that signals the world about a new state: about entering the zone of a new culture of humanity of the third millennium.*

Keywords: *post-Soviet culture, concept of trauma, discursive analysis of traumatic experience, cultural/ collective memory.*

Вступ. Глобальні трансформації в сучасному світі зазнають впливу процесів, що відбуваються на пострадянському просторі, адже вони сформували унікальний тип культури, який дослідники визначають як продукт травми, завданої тривалими процесами внутрішньої колонізації ментальності народу.

В історії України, зокрема протягом XX і XXI століть, відбулось багато трагічних подій, які стали джерелом травмуючого досвіду: Перша світова війна, Громадянська війна, колективізація, депортації, Голодомор 1932-33 років., сталінський терор 30-х і повоєнних років, Друга світова війна, голод 1947 року, розпад Радянського Союзу, Чорнобильська катастрофа, Майдан, анексія Криму, війна на Донбасі. Важливо розуміти характер породжених ними культурних, соціальних, психологічних колективних та індивідуальних змін і перетворень, а також стратегій роботи з таким досвідом, зокрема й психолінгвістичних, щоб надалі більш успішно долати його негативні наслідки. Теоретичний дискурс щодо подій, які спричинили колективу травму, є одним з елементів тієї культурної рамки, що наділяє травму мовою і надає змогу її суб'єкту переборювати впливи і наслідки пережитого. Крім того, це, як мінімум, привертає увагу соціуму до набутого трагічного досвіду, який завдає глибоких соціальних і психічних травм, потребує опрацювання й осмислення. Відсутність або недостатність відповідної аналітики загрожує тим, що травма набуває хронічного характеру і транслюється наступним поколінням. Отже, тема статті видається актуальною, її **мета** – охарактеризувати досить широке коло міждисциплінарних досліджень концепту травми, проаналізувати становлення різних типів наративу про колективний травмуючий досвід, якого набуло українське суспільство на початку XXI століття, залучаючи для цього теоретичний інструментарій мульти- й міждисциплінарних текстів «trauma studies».

Методи і методики дослідження. Здійснений аналіз міждисциплінарних досліджень концепту травми, залучення теоретичного інструментарію мульти- й міждисциплінарних

текстів «trauma studies» надав можливість розкрити сутність різних типів наративу про колективний травмуючий досвід, якого набуло українське суспільство на початку ХХІ століття. Передусім варто зазначити, що слово «травма» походить від давньогрецького *τραυμα*, тобто «рана» (A Genealogy Publisher: University of Chicago Press; 1 edition. 2000) і, на думку більшості дослідників, концепт «травматичності» є парадигматичною характеристикою не лише історії і культури ХХ, а й початку ХХІ століття. Тому чутливість суспільства до теми насилля, теоретизація і детальна категоризація цих явищ або ж навпаки – відмова, неможливість останньої (у випадках крайнього насилля, що руйнує будь-які категорії), зростають з поглибленням сучасного травмуючого досвіду людства. Паралельно до того, як політична риторика стає все більш біополітичною, щодо поняття травми вибудовується нова концептуальна парадигма, згідно з якою суспільство і політика, релігія і право, медицина і психоаналіз, наука і мистецтво можуть перебувати у новому взаємозв'язку.

Результати і дискусії. За основу «магістрального концепту» нашої статті взято твердження Тамари Гундорової про необхідність: «...проговорити і пропрацювати травматичні місця української культури початку ХХІ століття – постколоніальний *ressentiment*, розрив генерацій і пам'ять про минуле в сучасному пострадянському романі (*і в художній культурі загалом, додамо ми – Т.Г.*), розрив високої і популярної культури, нове розуміння класики, кітчезації як спосіб рецепції травматичного досвіду, а також Чорнобиль – подію, яка значною мірою визначила й оформила теперішнє мислення в Україні» (Гундорова, 2013: 20). Незаперечність цієї думки підтверджує й унікальне художнє явище 2019 року, яке потрясло весь світ – американський міні-серіал про катастрофу на Чорнобильській АЕС. І це сталося не завдяки участі якихось знаменитостей чи гучним рекламним кампаніям і грандіозним промоторам. Цей фільм змушує глядача відчувати жах, відчай, безпомічність, розгубленість і трагічну безвихідь людей, які пережили цю трагедію. Приховуючи реальний стан речей, всі, безпосередньо причетні до неї, тотально фабрикують брехню. Політики, чиновники, працівники станції (!, навіть у критичному стані радіаційного отруєння) продукують велику брехню, щоб приховати страшні масштаби катастрофи.

Фільм «Чорнобиль» не сприймається як звинувачення радянській системі чи кампанія проти застосування ядерної енергетики. Вся увага в ньому зосереджена на ризи, спільній для всіх людей – брехні і на тому, чим це обертається не лише у великих масштабах геополітики, а на рівні особистих відносин (і це найважливіше!). «Чорнобиль» відрізняється тим, що він торкається загальнолюдських начал... У цьому фільмі йдеться не лише про Чорнобиль, ...а й про нас, – пише у своєму відгуку на серіал Ерлінгур Ейнарсон (<https://www.gamesradar.com/chernobyl-hbo-review/>)

Суголосними цим роздумам є дослідження вчених світу, розпочаті у 70-ті роки ХХ століття і спрямовані на розробку так званого Посттравматичного Стресового розладу. Дослідники виявляли і порівнювали зв'язки між психологічними реакціями тих, хто пройшов В'єтнамську війну, хто вижив після бомбардування Хіросіми і нацистських тортур, пережив Голокост або наслідки рабства і сегрегації серед представників афроамериканської ідентичності. Внаслідок цього було вироблено нову, головну для нашого часу категорію – «the survivor»: «той, хто вижив», «потерпілий», «жертва». Політики ідентичності сприяли її поширенню (Luckhurst R., 2008: 62).

Роберт Джей Ліфтон – один із провідних дослідників питань переоцінювання й розширення дискурсу щодо концепту травми в контексті сучасної культури. Зокрема, у своїх книгах «Технологія «промивання мозку»: Психологія тоталітаризму»¹ та «Смерть у житті: ті, хто вижив після Хіросіми» Р. Ліфтон пише про війни, соціальні й екологічні катастрофи як про раптовий і абсолютний зсув у звичному житті, як немислиме зіткнення зі смертю. Фактично, автор намагається поширити внутрішні страждання потерпілих людей на весь зовнішній світ. Стверджуючи, що деструктивний для всього світу потенціал цих катаклізмів означає, що «ми всі належимо до тих, хто уцілів після Хіросіми», і додамо: після Голокосту, після колоніалізму, після тоталітаризму, після Чорнобиля, після Майдану, після «війни» як найбільших колективних, індивідуальних і, зрештою, національних травм.

¹ Ліфтон Р. Технологія «промивки мозку»: Психологія тоталітаризма. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2005.; Перше видання Robert Jay Lifton Lifton, Robert Jay. (1926-) Thought reform and the psychology of totalitarianism: the study of brainwashing in China. Bibliography: p. Includes index 1. Brainwashing – China. 2. Communism – China ISBN 08078-4253-2 The University of North Carolina Press, W. W. Norton & Company, New York, 1961). Robert Jay Lifton Death in Life: Survivors of Hiroshima. New York, 1968.

Тут важливо зазначити, що тривалий вплив травматичного досвіду на індивіда подібний до тривалого тиску національної травми на колективну свідомість, що породжує відчуття страху і вразливості як на індивідуальному, так і на колективному рівнях: як для індивіда, так і для колективу подія стає «поворотним моментом», що розмежовує життя на «до» і «після».

Важливою для розгляду порушеної проблеми є теорія національної травми Артура Ніла («Національна травма і колективна пам'ять: головні події в американському столітті»), згідно з якою вирішальними факторами для перетворення події на національну травму є її відхилення від «норми», від звичного стану речей, призводячи до радикальних змін у соціальній тканині настільки, що «це торкається всіх основних підгруп населення» (Neal A., 2005: 10). При цьому криза, що актуалізує національну травму може бути гострою, спричиненою конкретним агресивним актом (як вбивство президента А. Лінкольна, японська атака на Перл-Гарбор) або ж хронічною, з тривалою інтенсивністю (Велика депресія чи В'єтнамська війна).

Ці роздуми мають безпосереднє відношення до ситуації, яка склалася в Україні. Зокрема, Т. Гундорова відзначає, що українське суспільство перебуває у довготривалому процесі виходу зі стану поневолення – політичного, соціального, економічного і, зрештою, ментального. Дослідниця характеризує культуру України як продукт травми і називає її *транзитною*. Як не дивно, але саме це слово набуває особливої ваги сьогодні, коли з 1 липня 2019 року відновлено *транзит* українських товарів через територію Росії в інші країни. Здавалося б, питання суто економічне, однак воно фіксує й увиразнює певні духовні пріоритети часу нинішнього – його загальноісторичну й загальнокультурну «драматургію». Цей факт, характеризуючи інші тенденції, може, й не такі вже інші, зважаючи на взаємопов'язаність всіх процесів у культурі, потребує розгляду того, що зараз відбувається між Україною та іншими країнами. Українське суспільство внаслідок трагічних подій у своїй історії кінця XX – початку XXI століть переживає перехід (транзит! – лат. приєднання trans, – «крізь», «через» та дієслово «trans+ire» «проходити») у новий стан буття культури. Цей процес тривалий і супроводжується багатьма трагічними подіями як для окремої особистості, так і для народу загалом.

До речі, комунікативні патерни, властиві індивідуальній травмі, відрізняються від тих, які притаманні національній, колективній травмі: якщо індивіди неохоче передають негативну чи тривожну інформацію, то травматична подія національного масштабу швидко поширюється, зазнає масового переживання, внаслідок якого виникає ефект взаємного «тяжіння»: індивіди об'єднуються у певні групи, щоб мати можливість певним чином зреагувати, відповісти на трагедію. До того ж, якщо індивідуальні реакції на травматичний досвід можуть бути різними, часом навіть протилежними, то «...колективні відповіді схильні до стандартизації у процесі розробки міфів і легенд, спрямованих на те, щоб означити моральні межі суспільства» (Neal A., 2005: 20). У такий спосіб здійснюється реформування суспільства як моральної спільноти («moral community») і створюються сакральні символи, здатні формувати національну ідентичність.

Одну з важливих проблем на шляху формування сучасного українського суспільства становить відсутність об'єднуючого міфу, який би спрямовував нинішні суперечливі, часом трагічні трансгресивні процеси в суспільстві. Скажімо, в різних регіонах, соціальних групах зазнають досить довільної інтерпретації події Другої світової війни, радянське минуле країни, сучасний рух до європейської ітерації та багато інших явищ суспільного життя. Така суперечливість загалом притаманна українській ментальності, вона відбиває стан української свідомості, яка зазнала впливу травматичних процесів, що визначають сьогодення і впливають на майбутнє країни. Водночас, ці тенденції свідчать про схильність і здатність громадськості долати межі конфлікту ідеалів. Кризові ситуації стають своєрідними вікнами-розломами у вільний світ. Тільки неупереджено аналізуючи ці події, можна зрозуміти і пояснити, як створити сучасні ефективні форми суспільного буття.

Унаслідок Чорнобильської катастрофи Україна постала глибоко травмованим соціальним простором, який сигналізував світові про новий стан: входження в зону нової культури людства третього тисячоліття. Як зауважує А. Ніл «...травма часто вивільняє соціальну систему: підважуючи старий порядок, вона виявляє нові можливості та інновації, коли сам факт появи підривної події може свідчити про неефективність соціальної системи» (Neal A., 2005: 18). Відтворення цієї трагедії на екрані справило враження дивовижної сили – сьогодні Україна сприймається у світі як унікальний простір, у якому зосереджено колективний травматичний досвід, важливий для всього людства як застереження і попередження.

Американський телефільм «Чорнобиль», за версією IMDB, визнано найпопулярнішим серіалом всіх часів (!), він викликає дискусії, збуджує пристрасні реакції. Зону відчуження нині

масово прагнуть відвідати туристи й журналісти. Однак ті трагічні події мають не лише катастрофічні техногенні наслідки – не меншим виявилось онтологічне потрясіння: сформувалась нова екологія культури, яка містить дискурс колективної травми людства, яке живе після «доторку смерті».

Усвідомлюючи, що будь-яка аналогія досить умовна, все ж нагадаємо у цьому контексті про пожежу, яка сталась у квітні 2019 року в соборі Нотр-Дам-де-Парі. Відомо, що 1831 року Віктор Гюго написав цей однойменний роман, щоб привернути увагу громадськості до визначної пам'ятки національної архітектури, яка настільки постраждала в роки Великої французької революції, що могла бути втраченою назавжди. Але видання роману, у передмові до якого В. Гюго писав: «Одна з головних цілей моїх – надихнути націю любов'ю до нашої архітектури», – спонукало громадськість до відбудови собору. Після пожежі 2019 року таку місію взяли на себе, окрім ЗМІ та Інтернет, діячі культури, мистецтва Франції і світу.

Щодо серіалу «Чорнобиль», то він знову привернув увагу до проблеми «повернення пам'яті». Автор сценарію Крег Мейзин зібрав книги про Чорнобиль, які допомогли йому в роботі над фільмом. Серед них багато й українських видань, зокрема: «Чорнобиль: документальна повість» («Дніпро», 1989) Юрій Щербака, «Чорнобильская тетрадь» («Дніпро», 1990) Григорія Медведєва, «Оформляндія, або Прогулянка в зону» (Нора-Друк, 2015) Маркіяна Камиша, «Чорнобильське дос'є КГБ». (Составители: Отраслевой государственный архив СБУ, Институт истории НАНУ, Украинский институт национальной памяти, 2109) та ін. Принциповим для авторів і упорядників цих книг є усвідомлення того, що постраждали не просто пам'ятають про минуле, а й сьогодні живуть цією подією, тому вона завжди актуалізована в теперішньому часі. «Травмовані...самі перетворюються на симптом історії, якою вони не в змозі цілковито оволодіти» (Caruth С. 1995: 5). Таким чином травма тісно пов'язується з проблемою правди або з тим, що називають «кризою правди», відповідно порушуючи питання: як ми у наш час можемо мати доступ до свого історичного досвіду. Тому не існує єдиного підходу до слухання (listening), вслухання у травматичний досвід та в історії про нього. Їх винятковість вимагає якнайрізноманітніших рефлексій у психоаналітиці й психолінгвістиці, у філософії й культурології, у політології й історії, як і в мистецтві загалом. Потреба комплексного осмислення породжена своєрідністю самої події як виключного, трагічного досвіду, який виходить за межі людського розуміння.

Українське мистецтво (*nota bene!* – тут неминучі паралелі з романом французького класика) привертає увагу до України, її історії і сучасних проблем завдяки художньому відтворенню чорнобильської трагедії (інших трагедій в сучасній і постсучасній історії) в її «неіндивідуальності». Засобами мистецтва розкривається суворе, безкомпромісне розуміння явищ і подій, які переживає Україна, вступаючи в нову, постімперську, пострадянську фазу своєї історії. Суспільство болісно переживає тривалий процес виходу з полону багатовікової колонізації ментальності. Нова генерація українських митців творить сучасний національний простір, сповнений соціокультурної рефлексії, спрямованої на осмислення «свого» і «чужого», центру і периферії, домінантного і підлеглого, індивідуального й соціального, моно- і полікультурного, автентичного і глобалізованого, засвідчуючи цим стан культури третього тисячоліття: входження у світ «*sub specie*»¹ нових моральних і технологічних викликів.

З часу чорнобильської катастрофи в Україні відбулося так багато значних історичних подій і соціокультурних зсувів, що нині можна говорити про зовсім іншу реальність, ніж та, з якою асоціюють кінець ХХ століття як час падіння тоталітарних режимів.

Процеси, пережиті українським суспільством, починаючи з кінця 2013 року, дають змогу говорити про їх колективний характер, адже вони спричинили тектонічні зсуви в новітній історії України: Революція Гідності, розстріл учасників Майдану, згодом – анексія Криму, військова агресія в Донбасі, проголошення ДНР і ЛНР, економічна і політична криза, яка викликала нове культурне піднесення, що виявилось у волевиявленні народу на президентських і парламентських виборах 2019 року. Про це досить полемічно, з боєм усвідомлюючи важкий політичний досвід Майдану, пише історик А. Плахонін: «Минулі вибори поставили крапку в добі самомилювання, що тривала п'ять років, які ми називали гідністю.» (А. Плахонін, 2019: 26).

Унікальність дослідження Т. Гундорової «Транзитна культура» полягає в тому, що, незважаючи на швидкоплинні й вкрай стрімкі соціополітичні й культурні зміни, її ідеї не

¹ *«*sub specie*» – лат. – з точки зору («*sub specie aeternitatis*» – «з точки зору вічності» – так повністю звучить відомий латинський вислів)

застарівають, а набувають ще більшої актуальності, сприяють зрозумінню ситуації, в якій опинилась Україна внаслідок другого Майдану і тривалої війни на Донбасі. Особливо цінним для осмислення нинішньої української реальності мають зауваження дослідниці щодо «ресентименту» як чинника формування постколоніальної і посттоталітарної суспільної (суб'єктивної) свідомості. Незважаючи на буквально значення цього поняття (франц. *ressentiment* – обурення, озлобленість), воно більш складне й суперечливе за своїм змістом. Феномен ресентименту виникає в ситуації надзвичайного напруження між набутим почуттям самоповаги і, водночас, ненавистю до всього ворожого, що усвідомлюється як причина й джерело ушкодження, втрат, безсилля, зрештою, – неповноцінності. Такий стан «...і є тією критичною інстанцією, де афекти набувають форми ресентименту. Розрядка веде або до патології, або ж перетворюється на скомпліковану, але продуктивну культурну терапію» (Гундорова, 2013: 51).

Зважаючи на події, які переживає сьогодні українське суспільство, досвід Майдану вписується у значно ширший контекст посткомуністичної травми, більше того – у дискурсивне поле *trauma studies*, що для більшості дослідників є взагалі парадигмальною характеристикою культури кінця XX – початку XXI століть. Так, Шошана Фелман наголошує на важливості «дискурсів-«свідчень» всіх тих, хто пережив, страждав або став жертвою, щоб «побачити» і «почути» трагедію. Саме з моменту написаного-виголошеного свідчення, незалежно від того, належить воно окремому індивіду чи групі людей, чи набуває форм художнього твору, розпочинається робота суспільства з наслідками свого травматичного досвіду. (Фелман Ш., 2009). Джеффри Александер розширює зміст концепту «травмогенного характеру культури» на весь світ, особливо наголошуючи на чутливості до теми насилля не-західних частин світу, у яких останнім часом і відбуваються найбільш катастрофічні події. (Александер Дж., 2013).

Виявляється, що досвід України – від Майдану до анексії Криму та війни на Донбасі – суголосний світовій історії початку XXI століття загалом. Він висвітлює загрозливі конфлікти уже в новітню еру людства. Тим більше, що у медіалізованому світі є унікальна можливість «...викликати відчуття одночасності історичного досвіду», «відчуття співпереживання досвіду» у різних народів, суспільств і категорій населення, що надає змогу сформуватись особливому типу спільної, соціальної автобіографічної пам'яті про події» (Олик Дж., 2012: 55).

Звертаючись до 2019 року, зазначимо, що для українського суспільства після пережитих майданів, після останніх президентських виборів, напевно, найбільш характерним є «синдром наступного ранку». В історії України вкотре актуалізується проблема довіри і взаєморозуміння між громадянами, тобто постає можливість сповідувати спільні цінності як основу культури й ідентичності спільноти. Соціальна амбівалентність, як одночасна прихильність людей до протилежних, часом непокінчених цінностей, характеризує перехідне суспільство.

Довга тінь минулого і, водночас, незворотність історичного поступу до свободи – це ті полюси напруження, які визначають шлях до формування оновленої української нації, вони сприятимуть об'єднанню заходу і сходу, півночі і півдня, минулого і теперішнього України. «Майдан, – на думку культуролога і політолога Тараса Возняка, – став вузькою шпариною, крізь яку ми можемо зазирнути у майбутнє.» (Т. Возняк, 2014: 90).

Ще одним фактором залежності і неможливості забути пережите є те неймовірне напруження духу, захоплююча атмосфера значущості того, що відбувається, адже саме це стало для багатьох «вершиною життя». Загалом, це стан будь-кого «надмірного» суб'єкта чи суб'єкта в жалобі, не здатного подолати меланхолійної залежності від пережитого чи закоханості. Саме ці полюси світовідчуження трагічно поєднали в часі і просторі дві надмірні особистості, двох талановитих митців – Василя Співака, оперного співака, який полишив своє успішне творче життя в Парижі, щоб боротися і померти за Україну, і Леоніда Кантера, співавтора документального фільму про нього – «Міф». Така назва – це скорочене від «Мефістофель», це позивні героя – відсилання до улюбленого персонажа співака з опери «Фауст». Режисер Леонід Кантер у співтворстві з І. Ясним уник відвертої міфотворчості, надавши перевагу зворушливим роздумам про В. Сліпака, про природу жертв і воєн загалом. Це філософське, глибоко гуманістичне і багатогранне послання про максималістську особистість. «Міф» розпочинається і завершується тим, що паризькі діти у класі слухають, як їх учитель читає книгу Джані Радарі. Джельсоміно своїм чарівним голосом, якого не можна було не почути, зміг урятувати Країну брехунів, вигнавши правителя-самодержавця. Василь Сліпак загинув, а Україну... досі не врятовано. Його голос продовжує звучати, його чують... Однак життя здійснює свою трагічну рекурсію: на Донбасі триває війна, триває протистояння політиків, партій, людей... Тим часом

на власноруч збудованому арт-хуторі Обирок (так би мовити, ще на одному, вже українському «Неверленді») Леонід Кантер на 36-му році життя вчинив самогубство.

«Слухання» (listening), вслухання у свій історичний досвід та в історії про нього, про їх винятковість вимагає багатогранного реагування, комплексного осмислення, зокрема й мистецького, адже йдеться про досвід, що випробовує межі нашого розуміння.

Українське суспільством має ще усвідомити свої трагічні втрати, об'єднатись, щоб окрема особистість не потрапила в «...глухий кут нескінченної меланхолії, неможливості скорботи...», що виявляється у нав'язливій реактуалізації переживання, у втручанні минулого в теперішнє як вияві краху розрізнення часу. Таким чином, усвідомлення трагічного досвіду як своєрідної незагойної «рани» на культурній тканині суспільства важливе тому, що він має потужну інерцію, набуваючи «символічного розширення» (Александр Дж., 2012:102-103) й універсалізації, необхідних для його зрозуміння. Це призводить до порушення світу сенсів і смислів, що триває у часопросторі культури, транслюючись від покоління до покоління.

Як свого часу слово «Голокост» (з іврити «Shoa» – «катастрофа», «лихо») після показу однойменного серіалу на американському телебаченні (1978), так і слова «Чорнобиль», «Майдан» «війна на Донбасі», «анексія Криму» набули значення своєрідної метафори, вони не тільки виражають трагізм історичного досвіду українського народу, а й застерігають людство від загроз на шляху його подальшого культурного поступу. Отже, не тільки ми «вдивляємось» у наше минуле й теперішнє, а весь світ зважає на наш історичний досвід. Зрештою, в цьому й полягає зміна світових наративів в умовах «транскulturності» на початку XXI століття, коли Україна, з її надзвичайно складним і полівекторним соціальним і культурним поступом, творить цілком унікальну, модель національного буття.

Висновки. Здійснивши аналітичний огляд трагічних подій в історії України протягом кінця XX – початку XXI століть, спираючись на міждисциплінарні дослідження концепту травми, на різні типи наративу про колективний травмуючий досвід, якого набуло українське суспільство на початку XXI століття, можна стверджувати, що вони суттєво впливають на культуротворчі процеси сучасності. Це надало можливість показати розвиток української культури цього періоду як відбиття тих глибинних травмуючих процесів, які визначають не лише її сьогодення, а й впливають на культурний поступ людства. Символічне розширення і співвіднесення досвіду українського народу із світовими трансгресивними процесами універсалізує його як такий, що має суттєве значення для глобального взаєморозуміння у світі, яке можливе тільки за умови здатності і готовності слухати і чути іншого.

REFERENCES

1. Alexander, J. (2013). The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology [*Smysly soczialnoj zhizni: kultursocziologiya*], transl. from English. by G. K. Ol'khovikova; ed. D. Yu. Kurakina. Moscow: Praksis, 640 p. [in Russian].
2. Caruth, C. (1995). Trauma and Experience. In: *Trauma: Explorations in Memory* / ed. C. Caruth. Baltimore: Johns Hopkins University Press, pp. 3–12 [in English].
3. Einarsson, E. (2019). *Chernobyl review: "Stunning and shattering in equal measure"*. Available at: <https://www.gamesradar.com/chernobyl-hbo-review/> (Accessed: 19.01.2019). [in English].
4. Felman, Sh. (2009). Forms of Judicial Blindness, or The Evidence of What Cannot Be Seen [*Slepota zakona i eyo formy, ili Svidetel'stvo nevidimogo*]. In: *Trauma: points [Travma: punkty]*, ed. S. Ushakin and E. Trubina. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie, pp. 516–561 [in Russian].
5. Hundorova, T. (2013). Transit Culture. Postcolonial Resentment [*Tranzhytna kultura. Symptomy postkolonialnoi travmy*], articles and esses. Kyiv: Грані-Т, 548 p. [in Ukrainian].
6. Luckhurst, R. (2008). *The Trauma Question*. New York: Routledge, 256 p. [in English].
7. Neal, A. G. (2005). *National Trauma and Collective Memory: Extraordinary Events in the American Experience*. Armonk; New York: Routledge; M. E. Sharpe, 272 p. [in English].
8. Olick, J. K. (2012). Figurastions of Memory: A Process-Relational Methodology illustrated in the German Case [*Figuracziya pamyati: processo-relyacziennaya metodologiya, illyustriruemaya na primere Germanii*], transl. from English. by D. Khlevnyuk. In: *Sociological Review [Socziologicheskoe obozrenie]*, vol. 11, 1, Moscow, pp. 40–74 [in Russian].
9. Plakhonin, A. (2019). That is Without Sin Among You [*Kheto z vas bez hrikha*]. In: *Day [Den]*, 112–113, June 27–28, p. 26 [in Ukrainian].
10. Ruth Leys. (2000). *Trauma: A Genealogy*. Chicago: University of Chicago Press, June 15, 328 p. [in English].
11. Voznyak, T. S. (2014). Maidan. (R)Evolution of Spirit: Arts and Cultural Studies Project [*Maidan. (R)Evolutsia dukhu: mystetsko-kulturolohichniy proekt*]. Kyiv: Nash format, 312 p. [in Ukrainian].

QUESTIONS AND PROBLEMS OF TRANSLATION OF TECHNICAL TERMS OF TEXTILE AND LIGHT INDUSTRY

Karimova Nodirakhon Abdurashidovna, Andijan State University, Faculty of Foreign Languages, teacher of German at the Department of German Language and Literature, Andijan, Republic of Uzbekistan

Aburakhmanov Abdurashid, Associate professor of the department "Hayot faoliyati havfsizligi", Andijan Machine-Building Institute, Andijan, Republic of Uzbekistan

DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_conf/25122020/7314

Abstract. The problems coming out of compiling technical terminological dictionaries in the field of textile industry are given in the article.

Keywords: terminological dictionary, functional style, lexical-semantic system, unambiguity.

The progress of science is inevitably accompanied by the appearance of special words to designate the objects under study. The development of technology in the world gives rise to its own special words. And also for the introduction of innovations in technology and in other fields of science, first of all, they give rise to the requirements for the creation of two or multilingual terminological dictionaries. But this phenomenon itself is universal.

What is a term? The terminological dictionary should provide an interpretation of the terms. The concept of "term" has been studied in detail by the leading Russian lexicographer F.P. Sorokoletov. He emphasizes that "a term is not a special word, but only a word in a special function," in the function of naming a special concept, the name of a special object or phenomenon. While the "everyday", non-special word is related to a well-known, "ordinary" object, the term is related to an object known to a limited circle of specialists. A new term is born in connection with the emergence of new knowledge, with the discovery of a previously unknown object. However, not everything proposed is accepted for use and not every term is preserved even for decades. In this regard, the term should be considered as a historically established, in other words, an established unit of the terminological system. The compilers of new terminological systems are often carried away by the idea of making the terms unambiguous, striving to ensure that they have neither synonyms nor homonyms that make it difficult for specialists to communicate with each other. If we accept terminology as a system, then it seems obvious that elements with different principles of lexicographic description of a word. Since each word "homonym" is included in its functional-style system, then when interpreting them, unequal signs of semantic definition are relevant. However, being subsystems of one and the same national language, these functional and stylistic spheres closely interact with each other, sometimes creating very significant difficulties. In these cases, the role and responsibility of the lexicographic work increases.

Since the term is considered part of the lexical-semantic system or lexical unit, it obeys all the laws of general linguistics and has a special place in the language. A word, a lexical unit, is the basis for the names of new names; its next task is to form a term. On the basis of the laws of linguistics, the terms formed on the lexical layer to a certain extent retain their denotative meaning, but this meaning is specialized. Words that are not terms express tangible information about the subject. This information can be emotionally expressively colored. The alphabetic organization of the material plays a subordinate role. Therefore, compiling a multilingual vocabulary is a difficult task.

The definition of an alternative between the terms of different languages, or rather the translation of a term from one language to another, is an important issue of terminology. To investigate the proportionality of the terms of the German language of the textile industry with the terms of the Russian and Uzbek languages, we divide them into the following groups:

1. Terms have proportionality in German, Russian and Uzbek languages. The terms in this group have the same meaning and form.

German language	Russian language	Uzbek language
Satin m,-s,-s	сатин	Satin
Viskose f	вискоза	Viskoza(kimyoviy tola)
Chiffon[шифо:]	шифон	Shifon
Crepe de chine m,-s	крепдешин	Krepdeshin

Armure f	армюр	Armyur
Gabardine f	Габардин	Gabardin (jun gazlama turi)
Symbolic: AL1 + AL2 + AL3 = AL1 + AL2 + A		

Translations of this kind of terms in German have proportionality in the following two languages. But it should be noted, since the dictionary is trilingual and as the main language is German, most of the terms in the German language are not of German origin. For example, the word Satin m, -s, -s is Arabic, and the word Crepe de chine m, -s is of French origin. The source is the same and is used in all languages. Since reciprocal words retain their form and meaning.

2. The terms are the same in German and Russian, in Uzbek it is conveyed by a different term or phrase.

German language	Russian language	Uzbek language
Rollenkarte f	роликовая карта	G'altak kartasi
Appretur f 1.аппретура, аппретурирование, отделка	1.pardozlash gazlama yoki teriga maxsus ishlov berish	
Symbolic: AL1 + AL2 + BL3 = AL1, AL2, BL3		

3. In German, the term a in Russian and Uzbek is given by another word or phrase.

German language.	Russian language.	Uzbek language
Pausferfahren n,-s	калькирование	kalkalash,kalkaga
		ko`chirish
Durchwalke f	Валка	Valka

Symbolic: AL1 + B L2 + BL3 = AL1, BL2, BL3

4. This is a group of terms that do not comply with the above requirements. They are translated into the next two languages using presentation.

German language	Russian language	Uzbek language
Narben f,-s	лицевая сторона	charmning o`ng old tomoni
Durchzug m	Проборка в ремиз.	Shodaga terish
Symbolic: A + B + C = ABC		

5. In all three languages are the same, but the meaning is different. This case is very rare.

So, although the requirements for unambiguity and the absence of synonyms within the same terminological system, correct orientation to the object, are imposed on the "ideal" term, but modern terminology does not fit into these strict frameworks. The presence of synonymy-duplication, polysemy, multilateral connections of terms with words of a common language make an ideal terminological system virtually unattainable.

The presence of Russian equivalents helps them to compare their own still unsteady ideas about the meaning of Uzbek terms with their real scientific meaning.

In conclusion, I would like to note that terminology and lexicography are an urgent issue of today, the scientific solution of this issue is important for the scientific and technical, as well as economic and social development of our country.

REFERENCES

1. В.В. Виноградов «основные типы лексических значений слов. В.Я,1953№5, С.6.
2. В.В. Виноградов «Русский язык». М.Л, 1947, С.12-13
3. Сороколетов Ф. П. Общая и учебная лексикография. Л., 1985.
4. Гюдер Н.Н.О логической структуре понятий выраженного словосочетанием - В кн.: Логико-грамматические очерки. М., 1961
5. Умарходжаев М.Э. Очерки по современной фразеологии.Т.:1977
6. Сороколетов Ф. П. История военной лексики в русском языке. Л., 1970.
7. Назаров К.Н., Тоштемиров Н. Тукимачилик ва тикувчиликлда руссча узбекча атамалар лугати» Андижан 1995

PROPHETIC AND ENIGMATIC IN ZVIAD GAMSAKHURDIA'S POETRY

Nana Kiria, Master, Doctoral student, Teacher / Senior Lecturer / Consultant of the National Center for Professional Development of Teachers, Tbilisi No. 1 Experimental Public School, Tbilisi, Georgia
DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_conf/25122020/7315

Abstract. Even a glance at Zviad Gamsakhurdia's work shows that he has experienced a long creative burn, he is extremely strong in worldviews and eternal, unchanging, even strangely calm, but thematically changeable.

In his work, the arousal of feelings and the veil of thought are harmoniously combined. When the register of such harmony is very high, elements of prophethood appear in Zviad Gamsakhurdia's work and it must be said that his prophecy is infallible and skillfully placed in the artistic mold. In his poetry there is a skillfully blended vague allegory conveyed with a premeditated intent, something between mediocre openness and obscure, transparent and obscure. It can be boldly said that Zviad Gamsakhurdia is a master of enigmatic poetry.

The aim of the research is to critically analyze the poetry of the great Georgian figure, thinker and writer Zviad Gamsakhurdia (from a prophetic and enigmatic point of view).

The method is comparative. The merits and weaknesses of Zviad Gamsakhurdia's works can be seen in comparison, more - the first.

Research result - Prophecy by Zviad Gamsakhurdia is the biggest secret of life. Both his enigma and prophecy stem from bottomless freedom.

The poem with the conditional title "Probably God Himself" is one of the best in Zviad Gamsakhurdia's work. Here the arousal of the senses and the veil of thought are harmoniously merged with one another. When the register of such harmony is very high, elements of prophethood appear in the work of Zviad Gamsakhurdia and it must be said that his prophecy is infallible and skillfully placed in the artistic form. In addition, there should be a feeling of total loneliness, which adds to the conviction of his verses:

The eyes are always on you,
Lord, tempt me with a drinking.
You are the Father of all, caring for the sons,
Lord, tempt me with this drink.
Thy kingdom come, not me,
You yourself are the will, the bearer of the truth,
I have to take the burden of neighbor,
Have mercy on me, son of David!
(I. Z. Gamsakhurdia, father)

The protagonist knows exactly that he must drink the "drink" to lay the crown of martyrdom. Its meaning is clearly prophetic. How these lines resemble the words of Christ shouting in the Garden of Gethsemane. When it is said that a prophet addresses the cosmos with a message or vice versa, we think that with them it has no function and in the earthly dimension it cannot be accounted for. The conclusion from this is that beyond the prophetic time, time is given to it as a whole and not in the past, present or future.

This is the highest peak of prophecy, where the full picture of the future is achieved. The protagonist declares that he will have to repeat Christ's Golgotha in the face of envy and enmity, that he will be betrayed, and that he will be crowned a martyr.

The prophetic qualities of poetry traits were known in ancient Greece. In particular, Aristotle noted that the task of the poet was not to speak of what existed, but of what could or could have happened with his possibilities or inevitability (2. Aristotle, Poetics). We should also add that Zviad Gamsakhurdia's poetry is enigmatic, which is due to his highly intellectual writing style, which can be said to be over-intellectual poetry, which is conveyed with complex metaphorical thinking and needs to be explained. The prophetic and the enigmatic in his poetry are intertwined in such a way that often special observation is required to distinguish it and make it clear.

It is not surprising that Eliso Virsaladze's art inspires you, however, the exact perception and interpretation of her (also in verse) is not for everyone. It implies great intellectual resources and mastery of laconic style. A virtuoso work performed with an etude string instrument - Capriccio is a

very dynamic and free musical play. It gives the poet an impression of the ancient world (Styx water; Charon), the Old Testament (Lebanon, Cherubim) and the prophetic (crown of torture). The Old and New Testaments are transferred directly to the furnace of antiquity and lead to the prophetic ending, where the last verse reminds us not only of a biblical parallel but also of the meaning of our own future. Schematically it can be represented as follows: (enigmatic part) Ancient Myth and Art> Old and New Testaments> (Prophethood) to reach the crown of martyrdom, the crown of mankind's longing - Christ and its allusion to his own destiny.

Every musical tone conveyed by Eliso Virsaladze with genius, a virtuoso musical play of a changeable nature, is in line with the pathos of the verse, and vice versa:

... and the star-born myth.
The black moons were falling down
To marble sky.
A whirlwind nestled in the strings.
In purple arches
Seemed your face
The most severe curse:
A whirlwind of turbulent thoughts like water of Styx,
Charon's shock,
Lebanon Fire -
And again - cherubim brilliance
Torture Crown.

(3. Z. Gamsakhurdia, CAPRICCIO)

It is difficult to say how poets can imagine the future. This is a study of various fields of science because many things are incomprehensible. Do poets possess certain qualities of a medium? Does the word uttered by them as a sacral element somehow affect the future? In Zviad Gamsakhurdia's poetry we can single out two facts of prophecy: first, the poet foretells a socio-political event before us - it will be an economic formation, a revolution, the start of a civil war, a natural disaster and so on; Secondly, the poet foretells the fate of other people and his personal life, first of all, about leaving this worldly life.

The idea that the poet was not merely poems writer, but a prophet committed to reaching the hearts of the people, dates back to the 19th century.

When Ilya, Vaja and Akaki talk about their connection with God and the leadership of the nation, they mean mystical prophecy. Ilia Chavchavadze stands out especially in this respect. The title of the poem is not accidental either. He states in direct text:

... not only for the sweet voice
Sent me Heaven to the Kingdom.
The sky establishes and the nation grows me,
Earthly and heavenly;
I speak to God for him,
To lead the nation.

(4. I. Chavchavadze, poet)

In the twentieth century, indeed, this function of the poet manifests itself in society. There were Mukhran Machavariani, Ana Kalandadze. Murman Lebanidze, in whose work this issue is deeply studied. To one degree or another, every true poet has prophetic abilities. The new century and the new millennium will prove it many times over. The mystification of prophecy is very tempting, but it requires more scientific study.

One of the main aims of poetry is to convey global and local information through various methods. This goal involves a cohesive reception - the reader as a co-author. The author himself as a creative unit is not self-sufficient. In modern culture, the idea of the communicative nature provides many interesting patterns for the development of an artist's creativity. Internal dialogue recognizes the creative nature of creativity, its aesthetic sense. The act of a work of art implies from the very beginning the connection of the poet with the macrocosm, and they transmit the received information in a language understandable for man to the modern and future generations. Perhaps they themselves send certain messages to the cosmos about the origin and nature of man after existence on earth after existence, which remains open to the present day (5. Chris Frist, Using Internal Dialogue to Achieve Multifaceted Effects).

"Dedication" is a sonnet in which the prophetic and the enigmatic are intertwined, but the poet formulates the utterance in a way that it turns into an untimely fog, but without a dizziness, it invites

you to think. The fact that he avoided the situation of poem-puzzle at this time once again indicates the mastery of the poet:

Reverse lighting beam hidden
Joined the collection of weeping faces
How the lights and shadows of the night make the mountain think,
Visit the Altar of the Soul now another roll.
The Grail Tower can be seen in the distance, board-cracked,
Pallas Athena, roamed a carefree in the field of wisdom
"Black raven on the head of Asia" and faded
Surrounded by the dirty cartwheel of demons ...
(6. Zviad Gamsakhurdia, Dedication, Sonnet)

In this regard, we can assume that the poetry of the poet-prophet is characterized not only by a communicative function, but also by a meta-communicative or comprehensive function, which is intended for the widest possible audience, including from the future to the past and vice versa. The term can be a philosophical term and becomes its quintessence in the discursive analysis of creativity and it defines the main vectors of the poetic messages of prophecy.

In the poem-trilogy "Elegy of Zion" with the ascension of the Messiah and the arrogance of the hidden devils reminds us of the valley of Yin and Yang with the worldly good and evil and the path of poetry towards them, poetry plays the role of bringing relief here. How skillfully blended is a vague allegory conveyed by a premeditated, something of a middle ground between openness and obscurity, transparency and ambiguity. It can be boldly said that Zviad Gamsakhurdia is a master of enigmatic poetry:

The Messiah arose, and the arches were broken
Wild horserace in this ocean of joy!
The poetry of relief is the path of the companions,
How rabies is hidden from the devil!
(7. Zviad Gamsakhurdia, Elegy of Sioni, I)

The comparison of Zviad Gamsakhurdia with the mystery of the secret supper of his personal future is a sample of his dizzying eschatological imagination, which neither more nor less renders with his own blood.

The public drama there is transformed into his personal tragedy. And why did this happen? Was it not the inevitability of a ruthless and destructive fate that haunted the poet like a ghost? It has long been known that the main themes of poetry are love and death. It is clear from Gamsakhurdia's work that he wrote about love and death, but he wrote very accurately and measuredly:

The flames ignite flame
Lightning strikers on the air,
The seconds go by for years
Angels of sorrow sing
If I steal goodness why.
(8. Zviad Gamsakhurdia, torture of seconds)
Halolike strings
If the diadem of fortune
The tunes of the end
Would come peacocks.
(9. Zviad Gamsakhurdia, Kvabtakhevi Elegy)

He felt the end of his earthly existence and the universal recognition and immortality of the imminent after death. All his tragic and prophetic expressions came true.

REFERENCES

1. Z. Gamsakhurdia, Father, Cosmic Liturgy, 2014, p. 80
2. Aristotle, Poetics, Translator - Sergi Danelia, 2019. p.18
3. Z. Gamsakhurdia, CAPRICCIO, Cosmic Liturgy, 2014, p. 28
4. I. Chavchavadze, poet, Tb. 1860.
5. Chris Frist, "Using Internal Dialogue to Achieve Multiple Effects," Criss Freese- Using Internal Dialogue to Achieve Multiple Effects, 2016.
6. Zviad Gamsakhurdia, Dedication, Sonnet, Cosmic Liturgy, 2014, p. 25.
7. Zviad Gamsakhurdia, Elegy of Sioni, I, Cosmic Liturgy, 2014, p. 34.
8. Zviad Gamsakhurdia, Torture of Seconds, Cosmic Liturgy, 2014, p. 36.
9. Zviad Gamsakhurdia, Elegy of Kvabtakhevi, Cosmic Liturgy, 2014, p. 37.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭКВИВАЛЕНТОВ ПРИ ОБОЗНАЧЕНИИ ТИТУЛОВ ПРАВИТЕЛЕЙ В СТАТЕЙНЫХ СПИСКАХ РОССИЙСКИХ ПОСЛАНИКОВ В СРЕДНЮЮ АЗИЮ XVII В.

Faizova Feruza Shakirovna, Teacher of the Department of Russian Philology, National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Uzbekistan

DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_conf/25122020/7316

Abstract. The problem of studying article lists as a special genre of ancient Russian written monuments of the 17th century is considered. The originality of the genre determines the inclusion in the article lists of components that have a stable design formula and allow the use of descriptions similar to diary entries. Features of compiling article lists, which reflect diplomatic relations; the path of travel, political and cultural life, relationships with the rulers are described. The article provides a linguistic analysis of the texts of article lists, reveals the patterns of using the names of titles of rulers, depending on the functional significance and content of documents. The component composition of the title name of the Russian ruler became more complicated due to historical realities and the strengthening of the ruling power. Specificity of the title name of the eastern rulers. The purpose of the article was to trace which eastern vocabulary is mostly used to designate the titles of eastern rulers, which caused the use of the names khan, sultan, shah for the first persons of the state, why quite often these names are replaced by the Russian equivalent tsar. Source study, comparative historical, comparative and descriptive methods were used. The novelty is the linguistic and source study approach to the monuments of ancient Russian writing, the study of diplomatic terminology, the identification of patterns in the designation of titular persons in article lists.

Keywords: article lists, stable formulas, title names, title components, Eastern variants.

Введение. Современное общество нельзя представить без постоянного сотрудничества стран, которые стремятся совместно решать актуальные вопросы, осуществлять проекты, обеспечивающие добрососедские отношения и процветание в рамках стратегического партнерства. Каждый день мы получаем информацию о том, как на различных форумах, конгрессах, семинарах, фестивалях встречаются представители государств с целью укрепления взаимодействия и сотрудничества между странами.

Проследить путь налаживания дипломатических отношений, раскрыть, как складывались отношения взаимопонимания, взаимоуважения, признания интересов друг друга, является достаточно актуальной задачей в аспекте признания того, что «без прошлого нет настоящего». Вполне ожидаемо, что древнерусские источники о налаживании дипломатических отношений привлекли первоначально внимание историков, а также специалистов по истории русской дипломатии, поскольку отчеты послов и посланников по самой значимости и информативности занимают ведущее место среди архивных документов. Не случайно «собирателъ документов по истории России князь Г.Д. Хилков» [Хилков, 1879], который старался сохранить эти исторические документы, говорил о важности этих древних памятников: «Если бы мы имели напечатанными все подобные указы, какие только покоятся в разных книгохранилищах России, то, бесспорно, мы знали бы нашу древнюю дипломатию нисколько не хуже нынешней» [Сборник, 1879].

Статейные списки отражают разные стороны деятельности российских послов и посланников из Московии на территории Туркестана. В этих документах содержатся подробные ответы на статьи, или пункты наказа, российских послов и посланников в Среднюю Азию XVII в. Эти документы значимы и для языковедов, поскольку они отражают, по мнению С.И. Коткова, зарождение и становление лингвистического источниковедения, в задачи которого вошло «исследование источников со стороны их лингвистической ценности и информативности» [Котков, 1964]. Его поддержали другие ученые, которые при обращении к исследованию статейных списков как разновидности посольских отчетов отмечали, что эти документы древности «являются ценным лингвистическим материалом и их изучение имеет большие перспективы, обоснованные богатством и разнообразием отраженных в источниках данных о языке и его носителях одного из интереснейших периодов русской истории» [Старикова, 2015].

В нашей работе мы ограничимся рассмотрением материалов статейных списков дворянина Ивана Хохлова в Бухару (1620-1622 гг.) [РГАДА, 1620], Савина Горохова и Анисима Грибова в Хиву и Бухару (1641-1643 гг.) [РГАДА, 1641], Бориса и Семёна Пазухиных в Хиву и Бухару (1669-1670 гг.)

[РГАДА, 1669]. В этих документах содержится много ценного материала для понимания современных достижений в области дипломатии, установления надежного, долговременного, взаимовыгодного сотрудничества между Республикой Узбекистан и Российской Федерацией.

Сами по себе статейные списки представляют собой разновидность деловых документов, поскольку «...важными качествами любого делового текста являются атрибуция факта, документальность сведений, изложенных в источнике, его авторство. Всем этим показателям соответствуют статейные списки, которые фиксировали подлинные события, имевшие для страны исключительное значение» [Никитин 2004]. Однако в самих статейных списках наблюдается жанровое и содержательное своеобразие при стремлении сохранять единую структуру, а также немаловажным оказывается восприятие происходящего вокруг самого составителя делового документа. Все это обуславливает необходимость погружения в конкретные тексты статейных списков для получения достоверной информации о проведенной миссии и выполнении наказа государя. Послы и посланники должны были обладать хорошим знанием обычаев и традиций той страны, куда они направлялись, владеть навыками речевого этикета в обращении к влиятельным лицам государства, уметь вести переговоры, учитывая значимость и психологию восточных правителей. Соответственно автор статейного списка должен был отразить в документе «...характер взаимоотношений держав и значение этих отношений в международной жизни», но при этом он должен был быть «особенно осторожным, ибо неточность или оплошность в тексте могли привести к серьезным последствиям» [Сабенина, 1971].

Наименование титульных лиц в XVII в. При составлении документа, отражающего содержание выполняемой миссии, прежде всего требовалось указать, по чьему велению производится путешествие, которое именовалось посольством, какой наказ выполняют послы и посланники, что они должны реализовать и какие результаты необходимо получить. И при этом уже в XVII в. существовало понимание того, насколько важно обращение именно к первым лицам государства для заключения официального договора, какие титульные и должностные лица могут обеспечить реализацию такого договора. В соответствии с этим в нашей статье внимание обращается на слова, которые служили обозначением титулов и должностных лиц при дворе восточного правителя. В рамках нашего исследования учитывается не столько содержательная сторона выполнения миссии, сколько лингвистическая информация, которую можно получить на основе анализа за использование выбранного объекта наблюдений. Мы разделяем мнение Г.Н. Стариковой, которая считает: «...степень прямой или косвенной отраженности в них лингвистической информации может быть существенно повышена при обращении исследователей к оригинальным архивным рукописям, а в случае их публикации по лингвистическим правилам обязательно появятся и новые аспекты описания языковых фактов как отклик на расширение круга исследователей этих источников» [Старикова, 2015]. Исходя из этого, в нашей работе прослеживаются закономерности использования титульных обозначений, их функциональная значимость и возможная эквивалентность.

Статьейные списки имели свою структуру (под термином *структура* в нашей статье используется понимание "общее построение документов" [Кулмаматов, 1995], включающую начальную, основную и конечную части. Каждая из этих частей строилась и наполнялась в соответствии с требованиями жанра и канцелярии XVII в. Строгие правила существовали для оформления языка начальной и конечной части, а основная часть допускала элементы художественного стиля, поскольку в ней в наибольшей степени отражались дневниковые записи, этапы путешествия и фиксировались наблюдения членов посольства.

В начальной части прежде всего фиксировались такие факты, как время события, цель поездки, имена посланников. Но обязательным являлось указание на то, чей наказ исполняет посланник и кому предназначено данное послание. Соответственно в начальной части статейных списков появляются наименования как российского государя, так и восточного правителя. Это мы можем пронаблюдать в статейном списке Ивана Хохлова: «А посылал Иванъ Хоховъ отъ гдѣря цѣря и великого князя **Михаила Федоровича всеа Руси къ харскомъ Имакъле цюрю в посла"никахъ а о"пщен в РѢКИ** (т.е. 128 - 1620 г.) м го^{ав}...» [РГАДА, 1620]¹. Однако русский государь именуется царем и великим

¹Старинные русские тексты (XVII вв.) передаются средствами современной графики. Воспроизводятся лишь некоторые надстрочные знаки. В тексте, написанном русской скорописью XVII в., сокращенные написания сохраняются. Буквенные обозначения чисел даются прописными буквами и дублируются цифирью в переводе на современное летосчисление. Личные собственные имена и географические названия также пишутся, в соответствии с нынешними правилами, с прописной буквы.

князем, а бухарский правитель не получает восточного наименования, а также называется царем. Видимо, составитель статейного списка понимал, что оба правителя облечены верховной властью, а потому он не стал искать подходящий эквивалент для обозначения титула правителя Бухары. В более поздних документах на фиксирование названия самого титула и компонентов, составляющих это название, обращается больше внимания.

Титульные наименования в начальной части статейных списков.

Остановимся на обзоре начальной части нескольких статейных списков на предмет того, как именуется русский государь и какие титульные составляющие были обязательными для представления его величества.

В начальной части статейного списка Анисима Грибова обязательно присутствует обозначение российского государя с перечислением всего объема титульного величия:

«... лѣта •#ЗРН• г (т.е. 7150-1642) ма"я въ •В• (т.е. 2) дн по гѣдрвѣ црвѣ і великого кнзя **Михаила Федоровича всеа Рѣси указѣ бояри" і воеводы...**» [РГАДА, 1641]. Эти необходимые титульные составляющие (государь, царь, великий князь) одинаковы в статейных списках Анисима Грибова и Ивана Хохлова, поскольку оба посланника использовали принятый образец оформления начальной части делового документа.

В начальной части статейного списка Бориса и Семена Пазухиных появляются для государя добавочные титульные обозначения, обусловленные более поздним сроком создания самого списка и необходимостью фиксирования новых исторических реалий: воссоединения Украины с Россией (1654 г.), воссоединения Украины, Белоруссии с Россией (1658 г.). После воссоединения Украины с Россией в титуле русских царей **всеа Рѣси** заменяется **всеа Великия и Малыя Росии самодержец**. А после воссоединения Украины, Белоруссии с Россией (1658 г.) в наименовании титула происходят изменения: в титуле великих русских царей **всеа Рѣси** заменяется на **всеа великия и малыя и белыя Росии самодержец** [Лакиер, 1847]. Данный факт подтверждается примером из текста Бориса и Семена Пазухиных:

«... лѣта •#ЗРОЗ•^{от} го^м (т.е. 7177-1669) іюня въ •КВ• (т.е. 22) ^м по гѣдрвѣ црвѣ і великого кнзя **Алѣксея Михайловича всеа великия и малыя и белыя росии самодержца...**» [РГАДА, 1669]. Статьиный список Пазухиных датирован 1669 годом, и поэтому часть титула видоизменяется. Например, обращение к царю Алексею Михайловичу, содержащееся в начальной части статейного списка, выглядит следующим образом: «...**великий государь царь і великий князь Алѣсей Миха"лович всеа великия и малыя и белыя Росии самодержец і многих государств обладатель...**» [РГАДА, 1669]. Из примера видно, что добавлена еще одна составляющая титула, а именно **государств обладатель**. По мнению С.С. Волкова, «появление эпитета *великий* в титуле царей и совпадающее с этим изменение порядка слов было обусловлено ... укреплением самодержавия и усилением самодержавной власти» [Волков, 1974].

Но о том, что начальная часть строилась по шаблону и в ней обязательно должен был указываться правитель страны, для которого с течением времени видоизменялись титульные содержательные компоненты, можно судить по приводимой ниже иллюстрации начальной части трех статейных списков, составленных Иваном Хохловым - 1620-1622 гг., Анисимом Грибовым - 1641-1643 гг., Семеном и Борисом Пазухиными - 1669-1670 гг.:

а) Ивана Хохлова: «...•РЛА• г (т.е. 131 - 1622) дека"ря въ •ВІ• (т.е. 12) ^м приѣхал ко гѣдрю црю и велико^м кнзю **Михаилѣ Федоровичю всеа рѣси и³ Бѣха^о послан"никъ Ива" Хохловъ...**» [РГАДА, 1620].

б) Анисима Грибова: «... лѣта •#ЗРН• г (т.е. 7150-1642) ма"я въ •В• (т.е. 2) дн По гѣдрвѣ црвѣ і великого кнзя **Михаила Федоровича всеа рѣси указѣ бояри" і воеводы...**» [РГАДА, 1641].

в) Бориса и Семена Пазухиных: «... лѣта •#ЗРОЗ•^{от} го^м (т.е. 7177-1669) іюня въ •КВ• (т.е. 22) ^м по гѣдрвѣ црвѣ і великого кнзя **Алѣксея Михайловича всеа великия и малыя и белыя росии самодержца...**» [РГАДА, 1669].

На основе сопоставления трех статейных списков разного времени можно заметить видоизменение титульного наименования российского правителя, где появились добавочные компоненты, что обусловлено временными и историческими реалиями. Такого рода причины усложнения титульного наименования О. Чупонов видит в том, что «... особое место среди титулов, распространенных в Московском государстве в XVII веке, занимало наименование

русских царей, что, несомненно, было связано с ростом международного авторитета Руси...» [Чупонов, 2019].

Титульные наименования в основной части статейных списков.

В основной части статейных списков содержалась самая различная информация, отражающая наблюдения послов и посланников во время выполнения ими миссии. Не случайно эти документы, как отмечает А.М. Сабенина, «постепенно приобретают форму дневника» [Сабенина, 1971]. В этих дневниковых записях фиксировалось все то, что встречалось по пути следования путешественникам, т.е. посольствам, а именно местные обычаи и традиции, торговля и обмен пленниками, ритуалы подношения даров и подарков и многое другое. Важное место в этих статейных списках отводилось описанию подробностей приезда послов, их встречи и приветствия, самих приемов, церемоний аудиенций, встреч разного уровня, на которых производился обмен вверительными грамотами, сообщалась цель миссии, когда обсуждались вопросы о заключении дипломатических, экономических, торговых договоров, решалась возможность вызволения пленников, размер пошлины и др. В дневниках описывалась и сама обстановка, в которой происходило установление доверительных отношений, а она не всегда была благоприятной. Этому мы находим подтверждение в текстах статейных списков, где описаны сцены продажи пленников, наказания провинившихся и даются оценки всем действиям. Не случайно академик Д.С. Лихачев отмечал важность дневниковых записей: «Эти дневники путешествий своею обстоятельностью, точностью и наблюдательностью во многом обязаны литературной традиции статейных списков. Отсюда они заимствуют умение вести повествование, стремление запечатлеть все новое, свой патриотизм, порой критическое отношение к иноземным обычаям» [Лихачев, 1954].

Интересно представлен маршрут пути следования посольства Бориса и Семена Пазухиных, где перечисляются реки, по которым они проплывали, моря, которые они преодолевали, места и поселения, которые они пересекали, а также указано, в какое время года осуществлялась поездка и какие чувства посланники испытывали во время путешествия. Но при этом присутствует упоминание царя, по чьему указанию они осуществляли это путешествие: «...А шли Мо́квою рекою и Окою и Волгою ве́ простою... моремъ и́ти имъ Борису * Караганскому пристанищу с казною великого ѓдря стра́но потому́ что осен'ее время и погоды бывають на море великіе да и чре́з тру́менские ѹлусы от Караганской пристани до Хивы не разведав и́ти опасно́е...». [РГАДА, 1669]. В данном отрывке фиксируются места пребывания (шли Мо́квою рекою и Окою и Волгою ве́ простою), краткие синтагмы с указанием цели и движения посольства (Караганскому пристанищу), а главное – указывается на интересующее нас лицо, чье повеление послужило причиной данной миссии (великого ѓдря).

В статейном списке Анисима Грибова ярко отражена встреча российских послов с бухарским царем Надырмухамедом. Дьяки и подьячие (писцы) пытались преимущественно точно передать речь восточного правителя: "... Присла^ае ва^ великіи ѓдрь ко мнѣ Нады^мамѣтѹ црю свою любительнѹ грамоту и я^а Нады^мамѣтѹ црь вашего великого ѓдря любите^нѹ грамоту выслуша^а писал де ва^ великіи ѓдрь ко мнѣ Нады^мамѣтѹ црю о рѹски^х полонянника^х и мнѣ де я Нады^маме^т црь к вашему ве^кому ѓдрю посылаю по^ла своего лѣхкимъ дѣломъ [с] своею црскою грамотою о свои^х сѹрманна^х которые наши люди бѣсѹрманы живу^т у црского ве^чества кочную^т по^ Астараха^ю и бѹде^т вашъ ве^кин ѓдрь тѣх^ мои^х людеи мнѣ о^тдастѣ и ко мнѣ и^с мои^х с посло^а придет и я^а Надырмаме^т црь пошлю то^ды к вашему велико[му] ѓдрю бо^шово по^ла бли^нева своего чл^ка да с ни^ о^тпущю и рѹсски^х полоненико^а..."[РГАДА, 1641]. И при этом в документе обращается внимание на важность указания титула правителей государств: русский правитель называется великіи ѓдрь, а восточный – Нады^мамѣтѹ црь, у црского ве^чества.

Представленные отрывки о маршруте следования российских посланников по указу русского правителя свидетельствуют о том, и по мнению Стариковой, что «...при разной степени подробности описания и степени официальности изложения событий» статейные списки содержат «ценнейший материал для многоаспектных исследований» [Старикова, 2015].

Эквивалентная лексика при обозначении титульных лиц.

В основной части статейных списков в большей мере представлены обозначения титулов не русского государя, а среднеазиатского восточного правителя: «...и съ Балховскимъ цхремъ

хивинскон ханъ въ недрѣхъ въ прошломъ во •РОН• (т.е.178 или 1670) го^{ду} ходилъ хивинскон ханъ подѣ Балхъ и многия деревни и улусы разорилъ помогаючи бухарскому цюрю Абда-Азизу по его велению...» [РГАДА, 1669].

Однако, как следует из текста, русский составитель документа обозначает восточного правителя Бухары с использованием русского варианта **царь Абда-Азиз**, а для правителя Хивы употребляется восточный эквивалент **хивинскон ханъ**.

Слово **ханъ** встречается во всех статейных списках российских посланников в Среднюю Азию. История данного тюркизма привлекала к себе внимание многих исследователей. По данным Л.П. Якубинского, слово **ханъ** впервые было зафиксировано в VII в., задолго до татаро-монгольского нашествия в применении к аварскому кагану (**chaganus**); в северо-тюркских языках оно звучит **каган**. Слово **ханъ**, по мнению Якубинского, является стяженной формой от **каган** (с исчезновением **у** между гласными) [Якубинский, 1953]. Слово **хан** (титул суверенного правителя) обозначает, по мнению М. Фасмера, «старую родовую знать в отличие от служилого дворянства» [Фасмер, 1964]. В словаре русского литературного языка дается пояснение, что слово **ханъ** тюркское по происхождению, в значении «титул феодального правителя у тюркских и монгольских народов (первоначально — вождь племен, например, у кочевников Ирана и Афганистана), а также лицо, носящее этот титул [СРЯ, 1999]. И.И. Срезневский, В. Даль считают также и дают пояснение, что слово **ханъ** — **han** тюркского происхождения в значении «глава, царь, правитель, император...» [Срезневский, 1983; Даль, 1935]. В своей работе Д.С. Кулмаматов, обращаясь к анализу титула **хан**, указывает, что титул **хан** переводится как **царь**, так как правители Золотой Орды и Крыма в древнерусских источниках назывались царями [Кулмаматов, 1994].

В статейных списках Бориса и Семёна Пазухиных хивинский **хан** представлен в ходе военных событий, когда повествуется о его действиях и в какой-то мере представлен сам характер этого правителя. Это явствует из приводимых ниже отрывков: «...а у хивинско^{го} хана збирае^та ратныхъ люде^й съ три^{дцать} тысячъ и ме^{ст}ши А ходятъ на во^{ну} всюю землею для добычъ служилые и пашенные и то^{го}вые люди...»; «...хивински^й ханъ хотелъ Бориса съ товарищи въ Хиве заде^жа^т для того что посла его въ Астрахани казаки погнали и заде^жали...» [РГАДА, 1669]. Как показывает материал, что в статейных списках Пазухиных преобладает титульное обозначение **хан**, а в статейных списках Анисима Грибова писцы используют титульное обозначение **султан**.

По происхождению слово **султан** арабское (**sultan**), проникло в русский язык в средние века через турецкий (**sultan**) в результате общения русского народа с мусульманскими народами Востока. В словаре Брокгауза и Евфрона дается четкое определение этому слову: «**Султан** - (тат. - монарх, государь, господин, могущество) — титул турецких монархов. Слово С., как титул монарха, ставится впереди собственного имени, напр., С. Махмут, а в смысле господина употребляется после собственного имени, напр., Хусейн-С.» [Брокгауз; Евфрон, 1891].

Однако наши наблюдения показали, что позиция слова **султан** может быть обусловлена и другими смысловыми и контекстными условиями. В приводимом ниже отрывке **сын Арапхана** воспринимается как «*правитель второй очереди*», преемник, а потому титульное обозначение стоит после имени наследника: «...С те^х мѣстъ как о^н Оба^тГазы со^тта^н о^тцу своему пре^жнему ю^ргенскому цюрю Арап^ххану глаза выне^л и бы^л в Казы^баша^х и в Ка^мыка^х и многи^х де ю^ргенски^х люде^й лѣ^тчи^х поруби^{ли} и в поло^н к себѣ поима^{ли} да и впре^д де хоче^т при^{ти} по^л Хиву велики^м со^бра^немъ...» [РГАДА, 1641].

В статейном списке Анисима Грибова довольно часто используется слово **солтан**, что позволяет судить о роли правителя в судьбе своего государства и соседствующих с ним, а также о характере этого правителя.

Иван Хохлов также при выполнении своей миссии, направленной на укрепление торговых и дружественных связей Бухары с Россией, не обошелся без упоминания в документах титула восточных правителей. Интересным представляется тот факт, что бухарского правителя он именует **царем**, а других восточных государей называет или **султаном**, или **шахом**: «...прове^дыва^т того всякими мѣрами накрепко какъ ныне и в какой мѣре Буха^нскон съ тѣ^рскимъ со^ттаном и съ пе^рсидскимъ ша^хомъ и съ Грузинскою землею и съ Ю^ргенскимъ цюремъ съ кемъ въ дру^ге и въ сылке и съ кемъ въ недрѣхъ и ско^л силенъ буха^нский цюрь ратными лю^дми и ка^нною...» [РГАДА, 1620].

На основании проведенных наблюдений можно отметить, что русские писцы при составлении документов довольно часто, кроме восточного титульного слова **султан** и **хан**, используют привычное для них слово **царь**, которое встречается как в статейных списках Ивана Хохлова, Анисима Грибова, так и в статейных списках Бориса и Семена Пазухиных.

В «Словаре современного русского литературного языка» слово **шах** толкуется как «титул некоторых монархов восточных стран» [ССРЛЯ, 1948-1965]. В статейном списке Ивана Хохлова упоминается как титул **шах**, так и его русский эквивалент **царь**. Это позволяет заключить, что для скорописных документов использование вариантов при обозначении монарха было вполне допустимо: «...а Недиръ^{ае} царь ныне въ недрѣ^{бѣ} съ кизылба^ккимъ шахъ Аб^басомъ и война у нихъ напе^едъ сего была а ныне де войны у него съ шахъ Аб^басомъ нетъ а миръ не бывалъ^{жѣ} а войны да нетъ потому что ныне у шаха бой съ индѣ^сскимъ да у балховского^{жѣ} цря что меньш^о бѣ^ха^сскому црю братъ съ индѣ^сскимъ цремъ брань за то что послаалъ былъ Има^ккули бѣ^ха^сский црь к индѣ^сскому шаху кречетъ и то^{тѣ} ба^ховский црь того кречета отнялъ и ныне у него за то индѣ^сский црь промыс^{лѣ} о^тнялъ то^говыхъ людѣ^м сво^ххъ това^ровъ выво^дити въ Бѣ^ха^сы не даетъ и ныне у нихъ о томъ съ индѣ^сскимъ с^ылка и мирѣ чають...» [РГАДА, 1622].

Приведенный пример является свидетельством того, как складывались отношения между ханствами, с какими трудностями сталкивались послы и посланники, выполняя указы и указы своего государя. Недружеские отношения между восточными правителями, когда даже отнятый кречет мог спровоцировать военные действия, могли осложнить выполнение миссии. Поэтому в описании происходящего подьячие должны были не просто фиксировать факты, но и ни в коем случае не упускать из вида важность правильного использования титула в обозначении противоборствующих сторон. Это требование сохраняется во всех статейных списках, в их основной части: «...Бори^с с товарищи аталык^с и диванъбег^и и паръваначею и многимъ чиновнымъ людѣмъ которые достѣ^пны царю Аб^бдаазиз^с с великою докѣ^юю и с челобитьемъ говорилъ...» [РГАДА, 1669].

«...Да ка^к приех^а Ониси^и Грибо^в въ Ю^генчъ горо^а и присла^а на по^во^е ю^генско^а Гентъ царь с приста^во^а лошед^я ко^му •РН• (т.е.150) батманов югаре^а...» [РГАДА, 1641].

«...і велѣ^а Аб^бдаазиз^с царь Бориса с товарищи из Бѣ^ха^с приводи^т до перво^а ста^а то^чеваши малая і ны^и свои^и дворовы^и людѣмъ...» [РГАДА, 1669].

«...а то время бы^а Аб^бдаазиз^с ца^р на мѣ^сте пере^а полатою на рѣ^ндѣ^{кѣ} которое называю^т кѣ^рнышомъ гдѣ послы вываю^т а мѣ^сто здѣ^лано вышиною о^ррѣ^ндѣ^{кѣ} •S• (т.е.6) стѣ^пене^а а в длину і^и шири^н мѣ^сто по^а •Д• (т.е. 4) а^ршина а сидѣ^а царь на мѣ^сте на золоты^х коврахъ...» [РГАДА, 1669].

Титульные наименования в конечной части.

Если в основной части статейных списков представлены событийные факты, а потому они с точки зрения содержания и формы достаточно разнообразны, то конечная часть составлялась в соответствии с принятыми формулами канцелярии XVII в.

В соответствии с этим конечная (заключительная) часть статейных списков российских посланников в Средней Азии строится единообразно по закрепленным устойчивым формулам.

В конечной части статейных списков дается роспись (документ, содержащий в себе перечень имущества) даров, которые выдавались посланникам. Включение росписи ценно тем, что в ней представлены бытовые подробности: названия предметов, названия даров, предназначенных для должностных лиц, выданных посланникам; росписи расходов и подарков, связанных с их поездками; названия продуктов питания. Но самым важным компонентом в этой росписи являлось указание, от чьего имени и по чьему наказу посылаются дары и подарки, товары для продажи и прочее. Этим обусловлено то, что в росписях обязательным является использование слов с титульным наименованием: «...роспи^с ... г^дря цря і великого князя ... на ро^здачу о^т г^дрвы^х де^а...» [РГАДА, 1641];

«...роспи^с г^дрвы^и і великого князя Мнѣ^ханла Фѣ^доровича всеа Рѣ^сні соболе^и которые собо^и два сорока даны бы^и г^дрвѣ^и посла^иникѣ^и Онисимѣ^и Грибовѣ^и на ро^здачу о^т г^дрвы^х де^а и тѣ^б собо^и ро^зданы...» [РГАДА, 1641]; «...роспись что послано с Москвы по указѣ^у великого г^дря цря...» [РГАДА, 1669].

Факт обязательного использования слова с титульным наименованием подтверждается на примерах конечных частей статейных списков посланников, чьи документы исследованы в нашей работе.

Конечная часть статейного списка Анисима Грибова начинается со слов: «...Роспи^г г^гдрвы^и црвы^и і великого князя Мнхана Фѣдоровича всеа Русіи соболе^и которые собо^и два сорока даны бы^и г^гдрву посла^инику Онисиму Грибову на ро^гдачу о^и г^гдрвы^и де^и и т^иѣ соболи ро^гданы...» [РГАДА, 1641].

Конечная часть статейного списка Бориса и Семена Пазухиных также имеет в начале указание на правителя: «...Роспись что послано с Москвы по указу великого г^гдря цря и велико^и князя Алексея Мнханловича всеа великия и малыа и белыа Росіи самодержца в бѣхарскую посы^ику и ко всемъ владе^ицомъ в поминки и что сего и ска^ианы ро^гдано и продано...» [РГАДА, 1669].

Считаем необходимым отметить, что устойчивая формула конечной части всегда одинакова, ее составляющие обязательны в соответствии с канцелярией XVII в. Первым элементом росписи всегда является указание на титул адресанта: «...г^гдрвы^и црвы^и і велико^и князя Мнхана Фѣдоровича всеа Русіи...», «...по указу велико^и г^гдря цря и велико^и князя Алексея Мнханловича всеа великия и малыа и белыа Росіи самодержца...» (роспись от кого). Однако исторические факты, как то: этапы развития верховной государственной власти, влияние исторических фактов, усложнение титульного обозначения и т.п., – вносили дополнительные элементы в наименование титула, который обозначен в конечной части статейных списков (подробно о добавленных компонентных титула русского государя говорилось подробно при описании содержания начальной части).

Нами уже отмечено, что во всех случаях в вводной формуле (первом элементе) конечной части статейных списков указывается, от чьего имени и по чьему поручению, указу действует посланник. Следующий элемент вводной формулы – указание, кому предназначены подарки и только затем – для чего и с какой целью: «...даны бы^и г^гдрву посла^инику Анисиму Грибову на ро^гдачу о^и г^гдрвы^и де^и и т^иѣ собо^и ро^гданы...» [РГАДА, 1641]; «...в бѣхарскую посы^ику и ко всемъ владе^ицомъ в поминки и что сего и сказаны роздано и продано...» [РГАДА, 1641].

В первом примере посланник должен раздать соболиные шкуры восточным правителям, а во втором содержится упоминание о том, что передаются некоторые предметы на память всем владельцам, а именно правителям Хивы и Бухары. Следует добавить, что сам перечень подарков на память и товаров был достаточно впечатляющим и свидетельствовал о характере взаимоотношений государств, об уважительном отношении друг к другу правящих особ. Для подтверждения можем привести роспись из статейного списка Бориса и Семена Пазухиных, где сначала полностью даны компоненты титульного названия русского государя, а затем приводится список самих даров и товаров: «...роспись что послано с Москвы по указу великого г^гдря цря и велико^и князя Алексея Мнханловича всеа великая и малыа и белыа Росіи самодержца в бѣхарскую посы^ику і владе^ицомъ в поминке и что сего было роздано и продано •З• (т.е.7) сороковъ соболе^и •А• (т.е.1) пара соболе^и

•ВТ• (т.е.23) сорокъ соболе^и пупков •S• (т.е.6) портишь овярей золотыхъ •ВІ• (т.е.12) портишь стрѣ^ичатыхъ •З• (т.е.7) портишь отласовъ •І• (т.е.10) портишь суконъ ро^гны^и цвето^и

•Г• (т.е.3) меха горноста^ины^и •П• (т.е.80) меховъ были^и хрептовы^и фerezея овяринная собол^и поношена охобенъ овярино^и поношена •І• (т.е.10) фонаре^и ларець окова^и олово^и прорез^ины^и старо^и •½І• (т.е.16) листо^и ко^и пота^ини^ихъ •РН• (т.е.150) юфте^и красны^и ко^ижъ коровъта писана а болшаа да послано^и •¼ІН• (т.е. 2768) зерна ро^гны^и рѣкъ да в астаракани кости ры^ита зѣвѣ •АІ• (т.е.13) пѣ^и •ДІ• (т.е.14) гривенокъ...» [РГАДА, 1669].

Приведенный отрывок из текста дается нами с учетом той формы, которая использована в статейном списке, а именно наименование каждого товара выводилось в новую строку.

В росписи включался и отчет. Однако, как замечал Д.С. Лихачев, одни отчеты тяготели к литературной художественности, а другие к «деловитости» служебных документов, что обусловлено «неравномерностью» развития данного жанра [Лихачев, 1954]. В приводимом ниже отрывке наблюдается эта самая «неравномерность», когда строгий перечень проданных товаров осложняется комментариями составителя документа, в частности, упоминается, что товары посылались от российского государя, из его личной казны, однако поношенная дорогая русская одежда мало продается, а даже помятые зерна все-таки проданы: «...•ХНР• рѣблевъ •Н• а^иты^и •В• (т.е.2)^{ае} продана фerezея да охобенъ взето •ОВ• рѣбли а тѣ по^итиша даны и^и ка^ины великого г^гдря поношенные і в бѣсѣмане^ихъ руско^и пла^итя бо^ишою ценою непо^икупа^итъ...»; «... да продано в Ба^иху о^ияры залотна^и по^итише о^иласѣ •Е• (т.е.5) ю^ифтею жъ красны^и за^и се^и взято

•Л•(т.е.30) рѣблѣвъ...»; «...проданъ го^оности^оно" ме^х взято •ГІ•(т.е.15) рѣблѣвъ...»; «...продано жъ зєрна^обо^иш^их^и і малы^х всяки^х рѣкѣ і патеклы^х і помяты^х ЛФНВ•(т.е.1552) зє^окала взято •РМѢ•(т.е.145) рѣблѣвъ •КВ•(т.е.22) а^итына •В•(т.е.2)^{ае}...» [РГАДА, 1669].

Нами приведен лишь отрывок из этого отчета, но даже он свидетельствует о том, насколько разнообразны были ввозимые в Среднюю Азию товары, что содействовало укреплению экономических и торговых отношений между странами. При этом языковое оформление документа соответствует богатому информативному содержанию, в ряде случаев даже канцелярский слог «разбавляется» словами разговорной речи, элементами эмоционально-окрашенного стиля.

Выводы. Исследование статейных списков российских посланников в Среднюю Азию XVII в. Ивана Хохлова (1620-1622 гг.), Анисима Грибова (1641-1643 гг.), Бориса и Семена Пазухиных (1669-1670 гг.) в выявлении специфики использования титульных наименований российского и восточных правителей показало, что она обусловлена: а) временем составления документов и историческими реалиями; б) требованиями канцелярского стиля XVII в. к содержанию и использованию определенных устойчивых языковых формул в начальной, основной и конечной частях; в) своеобразием дневникового жанра в основной части документов; г) отдельными «нарушениями», которые связаны со скорописным письмом; д) предпочтениями дьяков и подьячих в выборе эквивалентов при указании титула для восточного правителя (*царь-хан, царь – султан, царь – шах, царь- царское величество*); е) выбором наименования для российского правителя в соответствии с требованиями канцелярии или при субъективных комментариях происходящего: *великий государь царь и великий князь Алексей Михайлович всей великой и малой и белой России самодержец*, а также добавление - *многих государств обладатель* (в начальной и конечной части) или *великий государь, великий князь, царь* (в основной части).

Статьейные списки Ивана Хохлова, Анисима Грибова, Бориса и Семена Пазухиных представляют интерес не только для исследователей истории становления дипломатических отношений между Москвой и Туркестаном XVII в., но и для всех тех, кто занимается изучением языка древнерусских памятников, где во всем многообразии представлены процессы развития письменного языка в одном из своих официально-деловых проявлений, а именно в посольских книгах, жанром которых являются статейные списки как разновидность деловых документов.

Изучение языковых особенностей статейных списков открывает широкие возможности для получения интереснейшей информации по графике, палеографии, этнолингвистике, лексике, грамматике деловых документов XVII в., а также может служить для отображения в письменных памятниках того, чем руководствовались послы и посланники в осуществлении наказов своего государя и как ими осмысливалась значимость дипломатической деятельности, представленной в виде строгих отчетов и дневниковых записей.

ИСТОЧНИКИ

1. РГАДА, ф.109, оп.1, 1622 г., д.1. лл.1094. Опубликовано в "Сборнике князя Хилкова". СПб., 1879. С.388-424.
2. РГАДА, ф. 134, оп. 1, 1641 г., д.2. лл. 92-157.
3. РГАДА, ф.109, оп.2, 1669 г., д.2.лл.1-129 об. Опубликовано в «Русской исторической библиотеке». СПб., 1894, (15): 1-91.

СЛОВАРИ

1. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. М.: Изд-во Русский язык, 1978. (4): 542.
2. Словарь русского языка: В 4-х т. Под ред. А.П. Евгеньевой. 4-е изд., стер. М.: Русский язык, 1999, (4).
3. Словарь современного русского литературного языка: В 17 т. Под ред. В.И. Чернышева. М., Л.: Изд-во АН СССР, 1948–965.
4. Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка. М.: Книга, 1989.
5. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Изд. второе, стереотипное. М.: Прогресс, 1987, (4): 861.
6. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. СПб., 1890–1907. 631 с.

REFERENCES

1. Волков, 1974 – Volkov S. S. Vocabulary of Russian petitions of the seventeenth century. Leningrad.: Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta, 1974, pp. 32–33. (In Russian)
2. Котков, 1964 – Kotkov S. I. On the subject of linguistic source studies. Source studies and history of the Russian language. Moscow. 1964, pp.3–13. (In Russian)
3. Кулматов, 1994 – Kulmamatov D. S. Central Asian diplomatic documents and their Russian translations of the XVII century (Charters. Chelobitnyas). Moscow.: MPGU, 1994, 14 p. (In Russian)

4. Кулмаматов, 1995 – Kulmamatov D. S. *Central Asian Affairs of the Embassy order as a source for the history of the Russian language*: Diss. ... d-ra filol. sciences¹. Moscow. 1995, p.228. (In Russian)
5. Лакиер, 1847 – Lakier A. B. *History of the title of Russian sovereigns*. Journal of the Ministry of national education. CH. 5: Saint-Petersburg. 1847, 130 p. (In Russian)
6. Лихачев, 1954 – Likhachev D. S. *The Stories of Russian ambassadors as monuments of literature. Travels of Russian ambassadors of the XVI-XVII centuries: Article lists*. Moscow – Leningrad, 1954, pp. 319–346. (In Russian)
7. Материалы, 2019 – Materials on genealogy and prophotography. *Generational painting of the family of princes Khilkov. Khilkovy–Rurikovich. Sergey Beznosyuk*. <https://sites.google.com/site/rurikovici11/home/staroduskie/hilkovy> (In Russian)
8. Никитин, 2004– Nikitin O. V. *Business writing in the history of the Russian language: XI–XVIII centuries*: author's abstract dis. ... doctor of philological Sciences: Moscow, 2004, 47 p. (In Russian)
9. Сабенина, 1971– Sabrina A. M. *Stateyny lists and their significance for the history of the Russian language*. Russian. Sources for its study. Moscow: Nauka, 1971, pp. 59–84. (In Russian)
10. Старикова, 2015 – Starikova G. N. *Embassy reports of the XVII century: genre diversity, linguistic content*. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologiya. 2015. №1 (33), pp.51–65. (In Russian)
11. Хилков, 1879 – *Collection of documents on the history of Russia 1493-1743*. V kn.: Sbornik kniazia Khilkova. Saint-Petersburg, 1879, 629 p. (In Russian)
12. Чупонов, 2019 – Chuponov O. O. *Language of Embassy books on the relations of Russia with Khiva and Bukhara in the XVII century*: abstract of the dis. doctor of science (DSc) in philological Sciences. Tashkent. 2019, 62 p. (In Uzbek)
13. Якубинский, 1953 – Yakubinsky L. P. *History of the old Russian language*. Moscow: Uchpedgiz, 1953, 368 p. (In Russian)

**Proceedings of the
XXIV International Scientific and
Practical Conference
Social and Economic Aspects of Education in
Modern Society**

(Vol.1, December 25, 2020, Warsaw, Poland)

MULTIDISCIPLINARY SCIENTIFIC EDITION

Passed for printing 20.12.2020. Appearance 25.12.2020.

Typeface Times New Roman.

Circulation 300 copies.

RS Global S. z O.O., Warsaw, Poland, 2020